

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Εξ αποστάσεως

Η προσφυγική εμπειρία στην Ελληνική Λογοτεχνία μέσα από τα κείμενα των Ηλία Βενέζη, Διδώ Σωτηρίου και Στρατή Μυριβήλη

ΙΩΑΝΝΑ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ – ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2026

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Η προσφυγική εμπειρία στην Ελληνική Λογοτεχνία μέσα από τα κείμενα των Ηλία Βενέζη, Διδώ Σωτηρίου και Στρατή Μυριβήλη

Διπλωματική Εργασία η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στη Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφος

ΙΩΑΝΝΑ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ

Πνευματικά δικαιώματα

Copyright © Ιωάννα Στεφανίδου, 2026

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της Διπλωματικής Εργασίας από το Πανεπιστημίου Νεάπολις δεν υποδηλώνει απαραιτήτως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστημίου.

Πίνακας περιεχομένων

Ευχαριστίες v

ΠΕΡΙΛΗΨΗ 1

ABSTRACT 3

Βιβλιογραφική Επισκόπηση 4

Εισαγωγή 10

1. Η Εμπειρία του Ηλία Βενέζη ως Λογοτεχνικό Πρότυπο: Από το Τραύμα στην Ενσωμάτωση 17

1 .1. Εισαγωγή: Ηλίας Βενέζης και η Λογοτεχνική Τομή της Γενιάς του '30 17

1.2. Το Τραύμα της Απώλειας: Ανάλυση του «Το νούμερο 31328» 19

1.3. Η Πάλη για τη Γαλήνη: Η Φάση της Εγκατάστασης και της Σύγκρουσης 22

1.4. Η Κριτική Διάσταση: Ηθικά Διλήμματα και Φιλειρηνικό Μήνυμα 26

1.5. Συμπεράσματα Κεφαλαίου 29

2. Η Προσφυγική Πεζογραφία του Λαϊκού Βιώματος: Η περίπτωση της Διδώς Σωτηρίου 30

2.1. Εισαγωγή: Η Διδώ Σωτηρίου και η Μετατόπιση της Αφήγησης 30

2.2. Η Αποτύπωση του Ξεριζωμού: Ανάλυση του Έργου «Οι Νεκροί Περιμένουν...» και η Εισαγωγή της Αστικής Τραγωδίας 32

2.3. Τα «Ματωμένα Χώματα»: Η Κορυφαία Έκφραση της Ταξικής και Λαϊκής Μαρτυρίας. 36

2.4. Πέρα από τη Μυθοπλασία: Η Ιστορική και Πολιτική Διάσταση της Διδώς Σωτηρίου 38

2.5. Συμπεράσματα Κεφαλαίου 40

3. Η Προσφυγική Πεζογραφία του Στρατή Μυριβήλη 42

3.1 Στρατής Μυριβήλης: Ο Λυρισμός του Τραύματος και η Προσφυγική Εγκατάσταση 42

3.2 Πώς ο Μυριβήλης εξανθρωπίζει και εξωραΐζει τη βία 44

3.3. Η Προσφυγική Μνήμη και η Νέα Πατρίδα 47

3.4 Συμπεράσματα Κεφαλαίου 51

4. Συμπεράσματα 53

Βιβλιογραφία 56

Σελίδα Εγκυρότητας

Ονοματεπώνυμο Φοιτητή: Ιωάννα Στεφανίδου

Τίτλος Διπλωματικής Εργασίας: Η προσφυγική εμπειρία στην Ελληνική Λογοτεχνία μέσα από τα κείμενα των Ηλία Βενέζη, Διδώ Σωτηρίου και Στρατή Μυριβήλη.

Η παρούσα Διπλωματική Εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε στις …… [ημερομηνία έγκρισης] από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή:

Πρώτος επιβλέπων (Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφος)……[ονοματεπώνυμο, βαθμίδα, υπογραφή]

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: ……[ονοματεπώνυμο, βαθμίδα, υπογραφή]

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: ……[ονοματεπώνυμο, βαθμίδα, υπογραφή]

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Η Ιωάννα Στεφανίδου γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο : « Η προσφυγική εμπειρία στην Ελληνική Λογοτεχνία μέσα από τα κείμενα των Ηλία Βενέζη, Διδώ Σωτηρίου και Στρατή Μυριβήλη *»,* αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Η Δηλούσα

Ιωάννα Στεφανίδου

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στον επιβλέποντα της παρούσας διπλωματικής εργασίας, κ. Κυριάκο Ιακωβίδη, για την επιστημονική του καθοδήγηση, τις στοχευμένες παρατηρήσεις και την αδιάλειπτη υποστήριξή του σε όλα τα στάδια της εκπόνησής της. Η μεθοδικότητα, η προσήλωσή του στη βιβλιογραφική τεκμηρίωση και η ενθάρρυνσή του να εμβαθύνω στις συγκριτικές αναγνώσεις, υπήρξαν καθοριστικές για τη διαμόρφωση του τελικού αποτελέσματος.

Ευχαριστώ επίσης την οικογένειά μου για την υπομονή, την κατανόηση και την έμπρακτη στήριξή της καθ' όλη τη διάρκεια των σπουδών μου. Η σταθερή παρουσία της, ιδιαίτερα στις περιόδους έντασης και φόρτου εργασίας, αποτέλεσε το πιο σίγουρο στήριγμα.

Τέλος, ευχαριστώ όλους όσοι, άμεσα ή έμμεσα, συνέβαλαν στην ολοκλήρωση της εργασίας: τους διδάσκοντες του προγράμματος για τα θεωρητικά εργαλεία που μου προσέφεραν, τους συναδέλφους και φίλους για τη συζήτηση, την ανταλλαγή ιδεών και την ηθική ενίσχυση, καθώς και τους δημιουργούς και επιμελητές των πρωτογενών και δευτερογενών πηγών που αξιοποιήθηκαν, οι οποίοι κατέστησαν δυνατή την παρούσα μελέτη.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 αποτελεί ένα από τα πλέον καθοριστικά γεγονότα της νεοελληνικής ιστορίας, καθώς σηματοδότησε το οριστικό τέλος της ελληνικής παρουσίας στη Μικρά Ασία και προκάλεσε τον βίαιο εκτοπισμό εκατοντάδων χιλιάδων Ελλήνων από τις πατρογονικές τους εστίες. Πέρα από τις πολιτικές, στρατιωτικές και γεωπολιτικές της διαστάσεις, η Καταστροφή συνιστά ένα βαθύ συλλογικό τραύμα, το οποίο επηρέασε καθοριστικά τη διαμόρφωση της κοινωνικής, πολιτισμικής και ψυχικής ταυτότητας του ελληνικού κράτους κατά τον Μεσοπόλεμο και τις επόμενες δεκαετίες. Η εμπειρία της προσφυγιάς, του ξεριζωμού, της απώλειας και της αναγκαστικής προσαρμογής σε μια νέα πραγματικότητα αποτυπώθηκε με ένταση όχι μόνο στις ιστορικές πηγές αλλά και στη λογοτεχνία, η οποία λειτούργησε ως βασικός φορέας διατήρησης και μετάδοσης της μνήμης.

Η παρούσα εργασία εξετάζει τον ρόλο της ελληνικής «προσφυγικής πεζογραφίας» ως μηχανισμού αποτύπωσης, επεξεργασίας και αναπαράστασης του μικρασιατικού τραύματος, εστιάζοντας στη διαλεκτική σχέση μεταξύ ιστορίας και λογοτεχνίας. Η λογοτεχνία δεν αντιμετωπίζεται ως απλή αντανάκλαση των ιστορικών γεγονότων, αλλά ως ένας αυτόνομος και ισχυρός τρόπος κατανόησης της ανθρώπινης εμπειρίας, ο οποίος συμπληρώνει την ιστορική αφήγηση με το βιωματικό, συναισθηματικό και ψυχολογικό της βάθος. Μέσα από τη μυθοπλασία, η ατομική μαρτυρία μετασχηματίζεται σε συλλογική μνήμη και συμβάλλει στη διαμόρφωση αυτού που η θεωρία ονομάζει «μετα-μνήμη», δηλαδή τη μνήμη που κληροδοτείται στις επόμενες γενιές.

Κεντρικός στόχος της εργασίας είναι η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο τρεις κορυφαίοι εκπρόσωποι της νεοελληνικής λογοτεχνίας του 20ού αιώνα, ο Ηλίας Βενέζης, η Διδώ Σωτηρίου και ο Στρατής Μυριβήλης αποτύπωσαν τη μικρασιατική εμπειρία μέσα από διαφορετικές αφηγηματικές και ιδεολογικές οπτικές. Η επιλογή των συγγραφέων βασίστηκε στη βιωματική ή έμμεση σχέση τους με τα γεγονότα του 1922, καθώς και στη βαρύνουσα θέση τους στη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης του μικρασιατικού ελληνισμού.

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στο έργο του Ηλία Βενέζη, ο οποίος, έχοντας βιώσει προσωπικά την αιχμαλωσία στα τουρκικά Τάγματα Εργασίας, μετατρέπει το ατομικό τραύμα σε συλλογική λογοτεχνική μαρτυρία. Μέσα από έργα όπως Το Νούμερο 31328, Η Αιολική Γη και Η Γαλήνη, αναδεικνύεται ένα λογοτεχνικό πρότυπο τριών φάσεων: της απώλειας, του τραύματος και της

αγωνιώδους προσπάθειας για ενσωμάτωση στη νέα πατρίδα. Το πρότυπο αυτό λειτουργεί ως θεωρητικό εργαλείο για την κατανόηση της προσφυγικής εμπειρίας σε ψυχολογικό, κοινωνικό και ηθικό επίπεδο.

Η Διδώ Σωτηρίου, από την πλευρά της, μετατοπίζει το κέντρο βάρους από την ατομική μαρτυρία στη συλλογική εμπειρία των λαϊκών στρωμάτων, αναδεικνύοντας τις κοινωνικές και πολιτικές αιτίες της Καταστροφής. Μέσα από τα Ματωμένα Χώματα, η μικρασιατική τραγωδία παρουσιάζεται όχι μόνο ως εθνικό δράμα, αλλά και ως αποτέλεσμα διεθνών ιμπεριαλιστικών ανταγωνισμών, δίνοντας φωνή στους «σιωπηλούς» πρωταγωνιστές της ιστορίας. Αντίστοιχα, ο Στρατής Μυριβήλης προσεγγίζει το τραύμα του πολέμου και της προσφυγιάς μέσα από μια έντονα ανθρωπιστική και φιλειρηνική οπτική, εστιάζοντας στη σύγκρουση, αλλά και στη δυνατότητα συμφιλίωσης και ειρηνικής συνύπαρξης.

Συνολικά, η εργασία αναδεικνύει ότι η προσφυγική πεζογραφία δεν αποτελεί απλώς ένα επιμέρους λογοτεχνικό είδος, αλλά έναν θεμελιώδη πυλώνα της συλλογικής ιστορικής και πολιτισμικής συνείδησης του νεότερου ελληνισμού, καθώς λειτουργεί ως βασικός μηχανισμός διατήρησης, επεξεργασίας και μετάδοσης της μνήμης της Μικρασιατικής Καταστροφής. Μέσα από τη σύνθεση ιστορικών δεδομένων, βιωματικών εμπειριών και λογοτεχνικής αφήγησης, συγκροτείται ένα πολυδιάστατο αφήγημα που δεν περιορίζεται στην καταγραφή των γεγονότων, αλλά εστιάζει στο ανθρώπινο κόστος του ξεριζωμού, της απώλειας της πατρίδας και της αναγκαστικής προσαρμογής σε ένα νέο κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον. Οι αφηγήσεις αυτές αποτυπώνουν τις ψυχολογικές, συναισθηματικές και ηθικές διαστάσεις της προσφυγικής εμπειρίας, αναδεικνύοντας τη μετάβαση από το τραύμα στην επιβίωση και, σταδιακά, στην προσπάθεια ενσωμάτωσης και ανασυγκρότησης της ατομικής και συλλογικής ταυτότητας. Παράλληλα, η προσφυγική πεζογραφία συμπληρώνει την επίσημη ιστοριογραφία, προσφέροντας φωνή σε εμπειρίες και βιώματα που συχνά απουσιάζουν από τα ιστορικά αρχεία, και συμβάλλει ουσιαστικά στη διατήρηση της μνήμης του μικρασιατικού ελληνισμού μέσα από τη διαδικασία της μετα-μνήμης, διασφαλίζοντας ότι η τραυματική εμπειρία της Μικρασιατικής Καταστροφής παραμένει ζωντανή στη συλλογική συνείδηση ως πεδίο ιστορικού στοχασμού και πολιτισμικής αυτογνωσίας.

Λέξεις-κλειδιά: Μικρασιατική Καταστροφή, προσφυγική πεζογραφία, συλλογική μνήμη, τραύμα, μετα-μνήμη, Ηλίας Βενέζης, Διδώ Σωτηρίου, Στρατής Μυριβήλης

ABSTRACT

The Asia Minor Catastrophe of 1922 constitutes one of the most decisive events in modern Greek history, marking the definitive end of the Greek presence in Asia Minor and the violent displacement of hundreds of thousands of Greeks from their ancestral homelands. Beyond its political, military, and geopolitical dimensions, the Catastrophe represents a profound collective trauma that significantly shaped the social, cultural, and psychological identity of the Greek state during the interwar period and the decades that followed. Experiences of exile, loss, uprooting, and forced adaptation were deeply inscribed not only in historical records but also in literature, which functioned as a crucial medium for preserving and transmitting memory. This study examines the role of Greek refugee prose as a mechanism for recording, processing, and representing the trauma of Asia Minor, focusing on the dialectical relationship between history and literature. Literature is approached not as a mere reflection of historical events, but as an autonomous and powerful mode of understanding human experience, enriching historical narration with emotional and psychological depth. Through fictional narratives, individual testimony is transformed into collective memory, contributing to what memory theory defines as "postmemory," namely the transmission of traumatic experiences to subsequent generations. The central aim of this study is to explore how three major figures of twentieth-century Greek literature Elias Venezis, Dido Sotiriou, and Stratis Myrivilis depicted the Asia Minor experience through distinct narrative and ideological perspectives. Special emphasis is placed on Venezis, whose works articulate a literary model structured around loss, trauma, and the struggle for integration. Overall, the study demonstrates that refugee prose constitutes a foundational pillar of modern Greek cultural memory, preserving the human dimensions of displacement, survival, and identity reconstruction.

Keywords: Asia Minor Catastrophe, refugee prose, collective memory, trauma, postmemory, Elias Venezis, Dido Sotiriou, Stratis Myrivilis

Βιβλιογραφική Επισκόπηση

Η Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 και ο αναγκαστικός ξεριζωμός του ελληνικού πληθυσμού από τη Μικρά Ασία έχουν αποτελέσει αντικείμενο εκτενούς ιστορικής και επιστημονικής μελέτης, ωστόσο η κατανόηση της εμπειρίας της προσφυγιάς δεν μπορεί να περιοριστεί αποκλειστικά σε επίσημες ιστοριογραφικές πηγές. Ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο αυτό έχουν οι τόμοι των βιβλίων της Εξόδου του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, οι οποίοι συγκροτούν ένα μνημειώδες σώμα προφορικών μαρτυριών προσφύγων, συλλεγμένων συστηματικά ήδη από τη δεκαετία του 1930, σε μια περίοδο κατά την οποία η μνήμη των γεγονότων παρέμενε άμεση και βιωματική.[1]Οι μαρτυρίες αυτές καταγράφουν όχι μόνο τα δραματικά γεγονότα της Καταστροφής και της εξόδου, αλλά και την κοινωνική και πολιτισμική ζωή στις μικρασιατικές πατρίδες πριν το 1922, προσφέροντας έτσι μια σφαιρική εικόνα της απώλειας που βίωσαν οι πρόσφυγες.

Η αξία των τόμων «Η Έξοδος» έγκειται στο γεγονός ότι αναδεικνύουν την ανθρώπινη διάσταση της ιστορίας, φωτίζοντας συναισθήματα, φόβους, τραύματα και μηχανισμούς επιβίωσης, στοιχεία τα οποία συχνά απουσιάζουν από τις επίσημες ιστορικές αφηγήσεις. Η προφορική μαρτυρία λειτουργεί ως φορέας συλλογικής μνήμης, μετατρέποντας το ατομικό βίωμα σε κοινή εμπειρία και συμβάλλοντας στη συγκρότηση μιας μνήμης που υπερβαίνει το επίπεδο της απλής καταγραφής γεγονότων. Στο πλαίσιο της παρούσας διπλωματικής εργασίας, οι τόμοι αυτοί αξιοποιούνται ως θεμελιακή μαρτυρική βάση, πάνω στην οποία οικοδομείται η σύγκριση με τις λογοτεχνικές αναπαραστάσεις της προσφυγικής εμπειρίας.

Οι αφηγήσεις που περιλαμβάνονται παρουσιάζουν θεματικά μοτίβα, όπως η εξιδανίκευση της «χαμένης πατρίδας», η εμπειρία της βίας και της απώλειας, η διάλυση των κοινωνικών δεσμών και η δύσκολη μετάβαση σε έναν νέο χώρο ζωής, τα οποία συναντώνται με ιδιαίτερη ένταση και στη μικρασιατική πεζογραφία. Ωστόσο, σε αντίθεση με τη λογοτεχνία, οι μαρτυρίες διατηρούν τον χαρακτήρα της άμεσης εμπειρίας, χωρίς τη μεσολάβηση της μυθοπλασίας, γεγονός που τις καθιστά πολύτιμο σημείο αναφοράς για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο το ιστορικό τραύμα μετασχηματίζεται σε αφηγηματικό λόγο. Μέσα από τον συγκερασμό των μαρτυριών με τα λογοτεχνικά έργα που εξετάζονται στη διπλωματική, αναδεικνύεται η δυναμική σχέση μεταξύ

[1] Βασίλης Μηνακάκης, επιμ., *Η Έξοδος. Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικρασίας* (Τόμος Β', Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 2022), σ. 14-17.

ιστορίας και λογοτεχνίας και καθίσταται δυνατή η διερεύνηση των ορίων, αλλά και των δυνατοτήτων, της λογοτεχνικής αναπαράστασης της Μικρασιατικής Καταστροφής.

Σημαντική συμβολή στη μελέτη της προσφυγικής εμπειρίας, ιδίως ως προς τις διοικητικές, πολιτικές και κοινωνικές της διαστάσεις, προσφέρει το έργο του Κυριάκου Ιακωβίδη.[2]Το βιβλίο αυτό εξετάζει συγκριτικά δύο διακριτά προσφυγικά ρεύματα των αρχών του 20ού αιώνα, τους Ρώσους πρόσφυγες του Ρωσικού Εμφυλίου και τους Μικρασιάτες πρόσφυγες του 1922, εστιάζοντας στον τρόπο με τον οποίο η βρετανική αποικιακή διοίκηση της Κύπρου αντιμετώπισε τις μαζικές αφίξεις πληθυσμών σε μια περίοδο έντονων γεωπολιτικών ανακατατάξεων. Μέσα από την ανάλυση αρχειακού υλικού και διοικητικών πηγών, ο συγγραφέας αναδεικνύει τις στρατηγικές, τις αντιφάσεις και τα όρια της αποικιακής πολιτικής απέναντι στο προσφυγικό ζήτημα.

Ιδιαίτερη σημασία στο έργο του Ιακωβίδη[3] έχει η ανάδειξη της Κύπρου ως χώρου υποδοχής και διαχείρισης προσφυγικών πληθυσμών, γεγονός που συχνά παραμένει στο περιθώριο της ελληνικής ιστοριογραφίας για τη Μικρασιατική Καταστροφή. Η ανάλυση της δημόσιας υγείας, των λοιμοκαθαρτηρίων, της επιτήρησης των πληθυσμών και των μηχανισμών κοινωνικού ελέγχου αποκαλύπτει τις υλικές και θεσμικές συνθήκες μέσα στις οποίες κλήθηκαν να επιβιώσουν οι πρόσφυγες. Παράλληλα, φωτίζεται η αντίφαση ανάμεσα στη ρητορική της «φιλανθρωπίας» και στις πρακτικές περιορισμού και αποκλεισμού που εφαρμόστηκαν στην πράξη, αναδεικνύοντας τον προσφυγικό πληθυσμό ως αντικείμενο διαχείρισης και όχι ως ενεργό κοινωνικό υποκείμενο.

Η συμβολή του Ιακωβίδη αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα στο πλαίσιο της παρούσας διπλωματικής, καθώς προσφέρει το ιστορικό και θεσμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορούν να αναγνωστούν πιο ουσιαστικά οι λογοτεχνικές αναπαραστάσεις της προσφυγιάς. Οι συνθήκες επιτήρησης, ανασφάλειας και κοινωνικής αβεβαιότητας που περιγράφονται στο έργο του αντανακλώνται, με διαφορετικούς τρόπους, στη μικρασιατική πεζογραφία, όπου οι πρόσφυγες εμφανίζονται συχνά ως πρόσωπα σε διαρκή μετάβαση, εγκλωβισμένα ανάμεσα στην απώλεια του παρελθόντος και την αβεβαιότητα του παρόντος. Με τον τρόπο αυτό, το ιστορικό έργο του Ιακωβίδη

[2] Κυριάκος Ιακωβίδης, *Ρώσοι και Μικρασιάτες: Πρόσφυγες δύο χαμένων αυτοκρατοριών στην Κύπρο*, (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2025).
[3] Στο ίδιο.

λειτουργεί συμπληρωματικά προς τις μαρτυρίες των τόμων της Εξόδου και προετοιμάζει το έδαφος για τη φιλολογική ανάλυση που ακολουθεί, επιτρέποντας τη σύνδεση της λογοτεχνίας με τις πραγματικές συνθήκες ζωής των προσφύγων και αναδεικνύοντας τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στην ιστορική εμπειρία και τη λογοτεχνική της αποτύπωση.

Η μελέτη της προσφυγικής εμπειρίας μετατοπίζεται από το ιστορικό και διοικητικό επίπεδο στο πεδίο της λογοτεχνικής αναπαράστασης μέσα από το έργο της Τόνιας Καφετζάκη.[4]Το βιβλίο αυτό αποτελεί βασική θεωρητική και φιλολογική συμβολή, καθώς εξετάζει συστηματικά τον τρόπο με τον οποίο η μεσοπολεμική πεζογραφία αποτύπωσε την εμπειρία του ξεριζωμού και συνέβαλε στη συγκρότηση της εικόνας του Μικρασιάτη πρόσφυγα στη συλλογική συνείδηση. Η συγγραφέας δεν αντιμετωπίζει τα λογοτεχνικά έργα ως απλές αφηγήσεις ιστορικών γεγονότων, αλλά ως πολιτισμικά και ιδεολογικά προϊόντα, τα οποία αντανακλούν τις κοινωνικές εντάσεις, τις ιδεολογικές συγκρούσεις και τις αισθητικές αναζητήσεις της περιόδου του Μεσοπολέμου.

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη διαδικασία συγκρότησης της προσφυγικής ταυτότητας μέσα από τη λογοτεχνία, καθώς οι συγγραφείς της εποχής καλούνται να διαχειριστούν όχι μόνο το τραύμα της απώλειας, αλλά και την ανάγκη επαναπροσδιορισμού της σχέσης του πρόσφυγα με το έθνος, την πατρίδα και τη νέα κοινωνική πραγματικότητα. Η Καφετζάκη[5] αναδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο η προσφυγική εμπειρία εγγράφεται στη λογοτεχνία άλλοτε ως βιωματική μαρτυρία και άλλοτε ως συμβολικό αφήγημα, στο οποίο συνυπάρχουν η νοσταλγία για τη χαμένη πατρίδα, η εμπειρία της περιθωριοποίησης και η αγωνιώδης προσπάθεια ένταξης. Μέσα από αυτή την προσέγγιση, η προσφυγική πεζογραφία αναδεικνύεται ως χώρος ιδεολογικής διαπραγμάτευσης, όπου το ατομικό τραύμα μετασχηματίζεται σε συλλογικό αφήγημα.

Σημαντική είναι και η συμβολή του βιβλίου που επιμελείται η Αγάθη Γεωργιάδου[6] το οποίο διευρύνει το χρονικό και θεματικό πεδίο της μελέτης. Το έργο αυτό χαρτογραφεί τις βασικές αφηγηματικές και θεματικές τάσεις της μικρασιατικής τραγωδίας στη νεοελληνική λογοτεχνία, από τον Μεσοπόλεμο έως τη σύγχρονη εποχή, αναδεικνύοντας τη διαχρονικότητα του τραύματος και τον τρόπο με τον οποίο η μνήμη της Καταστροφής επαναδιαπραγματεύεται σε διαφορετικά

[4] Τόνια Καφετζάκη, *Προσφυγιά και λογοτεχνία:Εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική πεζογραφία*, (Αθήνα: Πορεία, 2003), σ. 300-310, 315-230.
[5] Στο ίδιο.
[6] Μάκης Τσίτας και Ράνια Μπομπούρη, *Η επίδραση της Μικρασιατικής καταστροφής στην ελληνική λογοτεχνία του 20ού και 21ου αιώνα*, επιμ. Αγαθή Γεωργιάδου (Αθήνα: Κάπα Εκδοτική, 2024),σ. 88-90.

ιστορικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα. Μέσα από τις επιμέρους μελέτες του τόμου, καθίσταται σαφές ότι η Μικρασιατική Καταστροφή δεν αποτελεί ένα κλειστό ιστορικό κεφάλαιο, αλλά ένα διαρκές σημείο αναφοράς για τη νεοελληνική λογοτεχνία, το οποίο συνεχίζει να τροφοδοτεί αφηγηματικές, ιδεολογικές και μνημονικές αναζητήσεις.

Στο πλαίσιο της παρούσας διπλωματικής, ιδιαίτερη βαρύτητα αποδίδεται στα πρωτογενή λογοτεχνικά έργα των Ηλία Βενέζη, Διδώς Σωτηρίου και Στρατή Μυριβήλη, τα οποία αποτελούν τον βασικό κορμό της ανάλυσης της προσφυγικής εμπειρίας στη νεοελληνική πεζογραφία. Τα έργα αυτά δεν προσεγγίζονται απλώς ως λογοτεχνικά κείμενα, αλλά ως αφηγηματικές καταθέσεις που διαμορφώνουν και μεταδίδουν τη συλλογική μνήμη της Μικρασιατικής Καταστροφής, σε άμεσο διάλογο με τις ιστορικές μαρτυρίες και τα πραγματικά βιώματα των προσφύγων. Στην περίπτωση του Ηλία Βενέζη, έργα όπως Το νούμερο 31328[7], Η Αιολική Γη[8] και Η Γαλήνη[9] αποτυπώνουν με έντονα βιωματικό τρόπο τη μετάβαση από τον κόσμο της χαμένης πατρίδας στο τραύμα της αιχμαλωσίας και, στη συνέχεια, στην επίπονη διαδικασία της εγκατάστασης και της κοινωνικής ένταξης. Η αφήγηση του Βενέζη λειτουργεί ως λογοτεχνική μαρτυρία, στην οποία το προσωπικό βίωμα μετασχηματίζεται σε συλλογικό τραύμα, διατηρώντας έντονα στοιχεία ρεαλισμού και ανθρωπισμού.

Η λογοτεχνική συμβολή της Διδώς Σωτηρίου προσθέτει μια διαφορετική, αλλά συμπληρωματική οπτική στην προσφυγική εμπειρία. Στα Ματωμένα χώματα[10] και στους Νεκρούς που περιμένουν…[11], η συγγραφέας δίνει φωνή στους απλούς ανθρώπους της Μικράς Ασίας, αναδεικνύοντας τη συλλογική διάσταση του ξεριζωμού και τις κοινωνικές συνέπειες της Καταστροφής. Παράλληλα, στο δοκίμιό της Η μικρασιατική καταστροφή και η στρατηγική του ιμπεριαλισμού στην Ανατολική Μεσόγειο[12], η Σωτηρίου επιχειρεί μια πολιτική και ιδεολογική ερμηνεία των γεγονότων, συνδέοντας τη λογοτεχνική αφήγηση με την ιστορική και γεωπολιτική ανάλυση. Με τον τρόπο αυτό, το έργο της λειτουργεί ως γέφυρα ανάμεσα στη μυθοπλασία και την ιστορική ερμηνεία, διευρύνοντας το πλαίσιο κατανόησης της Μικρασιατικής Καταστροφής.

---

[7] Ηλίας Βενέζης, *Το νούμερο 31328: Το βιβλίο της σκλαβιάς,* 47η έκδ. (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2004).
[8] Ηλίας Βενέζης, *Αιολική Γη* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1943).
[9] Ηλίας Βενέζης, *Γαλήνη* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1939).
[10] Διδώ Σωτηρίου, *Ματωμένα χώματα*, 43η έκδ. (Αθήνα: Κέδρος, 1962).
[11] Διδώ Σωτηρίου, *Οι νεκροί περιμένουν...*, 5η έκδ. (Αθήνα: Κέδρος, 1977).
[12] Διδώ Σωτηρίου, *Η μικρασιατική καταστροφή και η στρατηγική του ιμπεριαλισμού στην Ανατολική Μεσόγειο* (Αθήνα: Κέδρος, 1996).

Αντίστοιχα, τα έργα του Στρατή Μυριβήλη, όπως Η Ζωή εν Τάφω[13], Η Δασκάλα με τα Χρυσά Μάτια[14] και Η Παναγιά η Γοργόνα,[15] προσφέρουν μια έντονα ανθρωπιστική και αντιπολεμική προσέγγιση της εμπειρίας του πολέμου και της προσφυγιάς. Μέσα από τη λογοτεχνική του γραφή αναδεικνύονται οι ψυχολογικές επιπτώσεις της βίας, η απώλεια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και η δυσκολία της συμφιλίωσης με το τραυματικό παρελθόν, στοιχεία που συμπληρώνουν ουσιαστικά την εικόνα της προσφυγικής εμπειρίας όπως αυτή αποτυπώνεται στη λογοτεχνία του Μεσοπολέμου.

Από την επισκόπηση της ιστορικής, μαρτυρικής και λογοτεχνικής βιβλιογραφίας καθίσταται σαφές ότι η Μικρασιατική Καταστροφή έχει μελετηθεί εκτενώς τόσο ως ιστορικό γεγονός όσο και ως λογοτεχνικό και πολιτισμικό τραύμα. Τα μαρτυρικά σώματα, όπως οι τόμοι «Η Έξοδος», προσφέρουν μια ανεκτίμητη καταγραφή της βιωμένης εμπειρίας των προσφύγων, αποτυπώνοντας με αμεσότητα τον πόνο, την απώλεια και τη βίαιη μετάβαση από τον κόσμο της Μικράς Ασίας στη νέα πραγματικότητα. Παράλληλα, η ιστορική έρευνα, όπως αυτή του Ιακωβίδη, φωτίζει τις θεσμικές, πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις του προσφυγικού φαινομένου, ενώ οι φιλολογικές και θεωρητικές προσεγγίσεις της Καφετζάκη και της Γεωργιάδου αναλύουν συστηματικά τη λογοτεχνική αναπαράσταση της προσφυγιάς και τη διαχρονική της εξέλιξη στη νεοελληνική γραμματεία. Ωστόσο, παρά τον πλούτο αυτής της βιβλιογραφίας, διαπιστώνεται ότι συχνά η ιστορική μαρτυρία και η λογοτεχνική αφήγηση εξετάζονται ως παράλληλα αλλά διακριτά πεδία, χωρίς να αναπτύσσεται επαρκώς ο διάλογος ανάμεσά τους.

Το ερευνητικό κενό που εντοπίζεται αφορά ακριβώς τη συστηματική διερεύνηση της σχέσης μεταξύ προφορικής μαρτυρίας και λογοτεχνικής αναπαράστασης της Μικρασιατικής Καταστροφής. Ενώ οι ιστορικές πηγές καταγράφουν την εμπειρία των προσφύγων με όρους τεκμηρίωσης και γεγονότων και η λογοτεχνία μετασχηματίζει το τραύμα σε αφηγηματικό και συμβολικό λόγο, σπανιότερα επιχειρείται μια συνδυαστική ανάγνωση που να αναδεικνύει τις συγκλίσεις, τις αποκλίσεις και τις λειτουργίες της μνήμης σε αυτά τα δύο επίπεδα. Επιπλέον, η βιβλιογραφία εστιάζει συχνά είτε στο ατομικό βίωμα είτε στη συλλογική αφήγηση, χωρίς να

[13] Στρατής Μυριβήλης, *Η Ζωή εν Τάφω: Το βιβλίο του πολέμου* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2006).
[14] Στρατής Μυριβήλης, *Η Δασκάλα με τα Χρυσά Μάτια* (Αθήνα: Το Βήμα – Βιβλιοθήκη, 2008).
[15] Στρατής Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2008).

εξετάζει επαρκώς τον τρόπο με τον οποίο το ατομικό τραύμα ενσωματώνεται στη συλλογική ιστορική συνείδηση μέσω της λογοτεχνίας.

Η παρούσα διπλωματική εργασία φιλοδοξεί να καλύψει αυτό το κενό, προσεγγίζοντας τη Μικρασιατική Καταστροφή μέσα από τον συγκερασμό μαρτυριακών πηγών και λογοτεχνικών κειμένων. Μέσα από τη συγκριτική ανάγνωση των προφορικών μαρτυριών του βιβλίου «Η Έξοδος» και των έργων των Βενέζη, Σωτηρίου και Μυριβήλη, η εργασία επιχειρεί να αναδείξει τον τρόπο με τον οποίο η βιωμένη εμπειρία μετασχηματίζεται σε λογοτεχνικό λόγο και πώς η λογοτεχνία συμβάλλει στη διαμόρφωση, τη διατήρηση και τη μετάδοση της συλλογικής μνήμης του μικρασιατικού ελληνισμού. Με τον τρόπο αυτό, η διπλωματική δεν περιορίζεται σε μια περιγραφική παρουσίαση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας, αλλά προσφέρει μια συνθετική και ερμηνευτική προσέγγιση που φωτίζει τη διαλεκτική σχέση ιστορίας, μνήμης και λογοτεχνίας, συμβάλλοντας ουσιαστικά στη βαθύτερη κατανόηση της Μικρασιατικής εμπειρίας.

Εισαγωγή

Η Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 και ο βίαιος εκτοπισμός του ελληνικού πληθυσμού από τις πατρογονικές του εστίες αποτελούν ένα από τα πλέον κομβικά γεγονότα της νεοελληνικής ιστορίας.[16]Πέρα από τις στρατιωτικές και πολιτικές διαστάσεις της, η Καταστροφή συνιστά ένα βαθύ συλλογικό τραύμα, μια εθνική τραγωδία που διαμόρφωσε την κοινωνική, πολιτισμική και πολιτική ταυτότητα της Ελλάδας για τις επόμενες δεκαετίες. Οι μαρτυρίες για την τραγική εμπειρία της φυγής, την πείνα, τις ασθένειες και τις απώλειες κατά τη διάρκεια της μετακίνησης, όπως καταγράφονται σε ιστορικά έργα, μεταξύ των οποίων και το βιβλίο του Ιακωβίδη (2025)[17] τεκμηριώνουν την έκταση του ανθρώπινου πόνου και εξηγούν τη βαθιά πληγή που άφησε το γεγονός στον ελληνισμό.

Ενώ η επίσημη ιστορική επιστήμη ανέλαβε την καταγραφή και την ερμηνεία των γεγονότων, η λογοτεχνία λειτούργησε ως ο κυριότερος φορέας της προσωπικής και συλλογικής μνήμης. Αυτή η «προσφυγική πεζογραφία» δεν υπηρέτησε απλώς την ανάμνηση, αλλά διαμόρφωσε την ταυτότητα των επόμενων γενεών, δημιουργώντας ένα φαινόμενο που οι θεωρητικοί ονομάζουν «μετα-μνήμη» δηλαδή τη μνήμη που κληροδοτείται σε όσους δεν βίωσαν προσωπικά το γεγονός, αλλά το προσέλαβαν μέσα από αφηγήσεις, εικόνες και προσωπικές μαρτυρίες.[18] Η παρούσα εργασία θα εξετάσει πώς η ελληνική λογοτεχνία, μέσα από τα έργα τριών κορυφαίων συγγραφέων, λειτούργησε ως κρίσιμο μέσο αποτύπωσης και μετάδοσης της προσφυγικής εμπειρίας, αναδεικνύοντας τη διαλεκτική σχέση μεταξύ ιστορίας και λογοτεχνίας.

Για την προσέγγιση της Μικρασιατικής Καταστροφής, είναι αναγκαία η κατανόηση του διαλόγου μεταξύ της ιστορίας και της λογοτεχνίας. Όπως επισημαίνουν οι Repoussi και Kouseri[19], η ιστορική μεθοδολογία αναζητά την «αλήθεια» των γεγονότων μέσα από την ανάλυση των πηγών και την τεκμηρίωση, ενώ η λογοτεχνία, μέσα από τους «μύθους» της, αποτυπώνει το «βιωματικό στοιχείο» και την ψυχική διάσταση των ανθρώπινων εμπειριών. Η λογοτεχνία δεν αποτελεί υποκατάστατο της ιστορίας, αλλά έναν απαραίτητο συμπληρωματικό δρόμο κατανόησης του

[16] Michael Llewellyn-Smith, *Το όραμα της Ιωνίας: Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, 1919-1922* (Αθήνα: MIET, 2011), σ. 45-48.
[17] Στο ίδιο.
[18] Marianne Hirsch, «The Generation of Postmemory», *Poetics Today* 29, no. 1 (2008), σ.110.
[19] Maria Repoussi and Georgia Kousseri, «Greek adolescents on the Asia Minor Catastrophe: perceptions of the past, views on the present, expectations for the future», *History Education Research Journal* 22, no. 1 (2025), σ.1.

παρελθόντος. Μέσα από τη μυθοπλασία, ο αναγνώστης εισχωρεί στον ψυχικό κόσμο των προσφύγων και βιώνει προσωπικά τη φρίκη, την απώλεια και την ελπίδα της νέας αρχής.

Η σημασία της λογοτεχνικής ιστορίας σε αυτό τον διάλογο έχει αναγνωριστεί από κορυφαίους μελετητές. Όπως σημειώνεται σε βιβλιοκριτική για το έργο Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, η λογοτεχνική κριτική συμβάλλει στη διαμόρφωση της νεοελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας.[20]Αυτό αποδεικνύει ότι τα λογοτεχνικά έργα, ακόμα και όταν δεν είναι άμεσα ιστορικά, παίζουν καθοριστικό ρόλο στο πώς αντιλαμβάνεται μια κοινωνία τον εαυτό της και το παρελθόν της. Η λογοτεχνία της προσφυγιάς είναι ένα παράδειγμα του πώς η προσωπική αφήγηση μπορεί να μετατραπεί σε συλλογική μνήμη, συνδέοντας το ατομικό τραύμα με το εθνικό αφήγημα.[21]

Η «Γενιά του ’30», μια γενιά λογοτεχνών που βίωσε προσωπικά την Καταστροφή ή τις συνέπειές της, έθεσε τις βάσεις για την πεζογραφία που θα πρωτοστατούσε στην αναπαράσταση του προσφυγικού ζητήματος.

Ηλίας Βενέζης

Ο Ηλίας Βενέζης (1904–1973), με πραγματικό όνομα Ηλίας Μέλλος, γεννήθηκε στο Αϊβαλί της Μικράς Ασίας σε οικογένεια εμπόρων.[22]Η παιδική του ηλικία σημαδεύτηκε από την πολιτισμική ατμόσφαιρα της ελληνικής κοινότητας της περιοχής, ενώ η Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 υπήρξε το κομβικό γεγονός που διαμόρφωσε ολόκληρη τη ζωή και τη συγγραφική του ταυτότητα. Μετά την κατάληψη της Σμύρνης από τον τουρκικό στρατό, συνελήφθη και οδηγήθηκε στα διαβόητα «Τάγματα Εργασίας» (Αμελέ Ταμπουρού), όπου έζησε δεκατέσσερις μήνες αιχμαλωσίας κάτω από απάνθρωπες συνθήκες.[23]Η εμπειρία αυτή αποτέλεσε το θεμέλιο για το πρώτο του μεγάλο έργο, Το Νούμερο 31328 (1931), ένα από τα συγκλονιστικότερα αντιπολεμικά και προσφυγικά κείμενα της νεοελληνικής λογοτεχνίας.[24]

---

[20] Ειρήνη Πριόλη, «Ιστορία της Νεοελληνικής Εποχής μας του Κ. Θ. Δημαρά», *Μνήμων*, τεύχ. 24 (2002), σ. 1.
[21] Lauren Banko, Katarzyna Nowak, and Peter Gatrell, «What is refugee history, now?», *Journal of Global History* 17, no. 1 (2022), σ.12.
[22] χ.σ. *"Βιογραφία Ηλία Βενέζη,"* https://users.sch.gr/ipap/Ellinikos_Politismos/logotexnia/Biografies/venezis.htm. Πρόσβαση 10-9-2025.

[23] Στο ίδιο.

[24] Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Μ. Ζορμπά, θεώρηση του συγγραφέα, απόδοση Ε. Ι. Μοσχονά, αναθεωρ. έκδ. (Αθήνα: Οδυσσέας, 2003), σ.145-240.

Μετά την απελευθέρωσή του εγκαταστάθηκε στη Μυτιλήνη, όπου εργάστηκε σε τράπεζα και στράφηκε παράλληλα στη λογοτεχνία. Σταδιακά μετακόμισε στην Αθήνα, όπου ανέπτυξε πλούσια δημοσιογραφική δραστηριότητα και εξελίχθηκε σε κεντρική μορφή της Γενιάς του ’30.[25] Το έργο του χαρακτηρίζεται από έντονο λυρισμό, ανθρωπιστική διάθεση και διαρκή αναζήτηση της χαμένης πατρίδας. Στο μυθιστόρημα *Αιολική Γη* (1943) ανασυνθέτει την παιδική του ηλικία στο Αϊβαλί, αποτυπώνοντας τις παραδόσεις και το φυσικό τοπίο της Ιωνίας.[26] Στη *Γαλήνη* (1939) διερευνά το ψυχικό τραύμα των προσφύγων και την αγωνία της επιβίωσης στη νέα πατρίδα, ενώ με το *Μικρασία Χαίρε* (1955) εκφράζει έναν ύστατο αποχαιρετισμό προς τη χαμένη γη.[27]

Το συγγραφικό του έργο δεν περιορίζεται στη μικρασιατική θεματική. Μέσα σε πενήντα χρόνια εξέδωσε: μυθιστορήματα, συλλογές διηγημάτων, θεατρικά έργα, ταξιδιωτικά κείμενα και χρονικά. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν το θεατρικό *Μπλοκ C,* αλλά και ταξιδιωτικές αφηγήσεις όπως οι *Αργοναύτες* και η *Αμερικανική Γη,* που αποδεικνύουν το εύρος του δημιουργικού του ορίζοντα.[28] Παράλληλα, συνεργάστηκε με εφημερίδες, το Εθνικό Θέατρο και το Εθνικό Ίδρυμα Ραδιοφωνίας, αναδεικνύοντας την πολυδιάστατη παρουσία του στα γράμματα και τις τέχνες.[29]

Ο Βενέζης κατόρθωσε μέσα από τη γραφή του να μετατρέψει το προσωπικό βίωμα της αιχμαλωσίας και της προσφυγιάς σε συλλογικό τραύμα, αποτυπώνοντας με μοναδική ευαισθησία τη μοίρα του μικρασιατικού ελληνισμού. Απεβίωσε στην Αθήνα το 1973, αφήνοντας μια σπουδαία παρακαταθήκη μνήμης και ανθρωπιάς.[30]

Διδώ Σωτηρίου

Η Διδώ Σωτηρίου (1909-2004) ήταν μια συγγραφέας που η ζωή και το έργο της συνδέθηκαν άρρηκτα με τη Μικρασιατική Καταστροφή. Η προσωπική της εμπειρία ως πρόσφυγας, αφού γεννήθηκε στο Αϊδίνι της Μικράς Ασίας και βίωσε τον ξεριζωμό του 1922[31], εμπειρία που

[25] Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1978),σ. 123-199.
[26] Παναγιώτης Δ. Μαστροδημήτρης, *Η Νεοελληνική Σύνθεση* (Αθήνα: Νεφέλη, 1999), σ.30.
[27] Δημήτρης Τζιόβας, *Ιστορία, Έθνος και Μυθιστόρημα στη Μεταπολίτευση* (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2024),σ. 50.
[28] χ.σ. "*Βιογραφικό Ηλία Βενέζη."* https://www.mytilene.gr/logotexnes/ilias-venezis-viografiko/. Πρόσβαση 10-9-2025.
[29] Στο ίδιο.
[30] Στο ίδιο.
[31] Διδώ Σωτηρίου. "*Σωτηρίου Διδώ - Ιστορία Νεοελληνικής Λογοτεχνίας.*" Πύλη για την Ελληνική Γλώσσα. https://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/education/literature_history/search.html?details=80. Πρόσβαση 14-9-2025.

σημάδεψε ανεξίτηλα την ταυτότητά της. Οι ιστορικές πηγές της εποχής επιβεβαιώνουν τις συνθήκες ακραίας κακουχίας που αντιμετώπισαν οι πρόσφυγες κατά τη φυγή τους «εξαντλημένοι από την πείνα, τις ασθένειες και τις ταλαιπωρίες της διαδρομής» όπως καταγράφει ο Ιακωβίδης στο έργο του Ρώσοι και Μικρασιάτες.[32]

Η προσωπική εμπειρία της Σωτηρίου δεν αποτέλεσε απλώς ένα βιογραφικό δεδομένο, αλλά μετασχηματίστηκε στον πυρήνα της δημιουργικής της παραγωγής. Στα έργα της, το ατομικό βίωμα μετατρέπεται σε συλλογική λογοτεχνική μαρτυρία, δίνοντας φωνή στον πόνο, την αγωνία και την ηθική αντοχή των ανθρώπων που βίωσαν τον ξεριζωμό. Μέσα από αυτή τη διαδικασία, η Σωτηρίου ανέδειξε τη βαθιά ανθρώπινη διάσταση της ιστορίας, γεφυρώνοντας τον κόσμο της μνήμης με την αναγκαιότητα της μαρτυρίας.[33]

Το έργο της αποδεικνύει αυτή την ισχυρή σύνδεση. Το πρώτο της μυθιστόρημα, «*Οι νεκροί περιμένουν*» (1959), είναι ένα μυθιστόρημα ντοκουμέντο που περιγράφει τις περιπέτειες μιας αστικής μικρασιατικής οικογένειας, από την ευημερία και την ανεμελιά πριν την Καταστροφή, μέχρι τη βίαιη μετακίνηση και την αγωνιώδη εγκατάσταση στη νέα πατρίδα.[34]Μέσα από την αφήγηση της, η Σωτηρίου εξερευνά το ψυχικό τραύμα του ξεριζωμού και την αγωνία των προσφύγων.

Ωστόσο, το κορυφαίο της έργο και αυτό που την καθιέρωσε ως τη λογοτεχνική φωνή του μικρασιατικού ελληνισμού είναι τα «*Ματωμένα χώματα*» (1962).[35] Σε αυτό το μυθιστόρημα, η συγγραφέας δίνει τη φωνή στον Μανώλη Αξιώτη, έναν απλό αγρότη από τον Κιρκιντζέ της Μικράς Ασίας, ο οποίος αφηγείται τις δικές του περιπέτειες, αποτυπώνοντας την τραγωδία από την οπτική γωνία των λαϊκών τάξεων. Το βιβλίο ξεχώρισε για τον ωμό ρεαλισμό του και την έντονη ανθρωπιστική του διάσταση, αναδεικνύοντας τις σκληρές συνθήκες που βίωσαν οι Έλληνες της Ανατολής.

Η σχέση της με τη Μικρασιατική Καταστροφή δεν περιορίστηκε στη μυθοπλασία. Με το ιστορικό δοκίμιο «*Η Μικρασιατική Καταστροφή και η στρατηγική του ιμπεριαλισμού στην Ανατολική*

[32] Ιακωβίδης, ό.π., σ. 86.
[33] Τζιόβας, σ.49-50.
[34] Διδώ Σωτηρίου. "*Σωτηρίου Διδώ - Ιστορία Νεοελληνικής Λογοτεχνίας.*" Πύλη για την Ελληνική Γλώσσα. https://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/education/literature_history/search.html?details=80. Πρόσβαση 14-9-2025.
[35] Στο ίδιο.

Μεσόγειο» (1975), η Διδώ Σωτηρίου παρουσίασε μια μελετητική προσέγγιση του γεγονότος, αποδεικνύοντας τη διαρκή της αναζήτηση για την κατανόηση των ιστορικών αιτιών της τραγωδίας, πέρα από την προσωπική αφήγηση.[36] Η Διδώ Σωτηρίου μέσα από τα βιβλία της, έδωσε φωνή στους ανώνυμους ήρωες και αντιήρωες του ξεριζωμού, διασώζοντας την ιστορία τους και συμβάλλοντας καθοριστικά στη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης για την τραγωδία της Μικρασιατικής Καταστροφής.

Στρατής Μυριβήλης

Ο Στρατής Μυριβήλης (1890–1969) υπήρξε από τις σημαντικότερες μορφές της λεσβιακής λογοτεχνικής σχολής και ένας από τους πιο αναγνωρισμένους πεζογράφους της νεοελληνικής λογοτεχνίας του 20ού αιώνα. Γεννημένος στη Συκαμινέα Λέσβου, φοίτησε στο Γυμνάσιο Μυτιλήνης και αργότερα εργάστηκε ως δάσκαλος. Η ζωή του σημαδεύτηκε από τη συμμετοχή του στους Βαλκανικούς Πολέμους, τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και, κυρίως, στη Μικρασιατική Εκστρατεία, εμπειρίες που ενσωματώθηκαν βαθιά στο συγγραφικό του έργο.[37] Η πρώτη μεγάλη του λογοτεχνική κατάθεση ήταν το μυθιστόρημα *Η Ζωή εν Τάφω,* το οποίο ξεκίνησε να δημοσιεύεται το 1924 σε εφημερίδα και εκδόθηκε σε οριστική μορφή το 1931. Το έργο αυτό δεν αποτελεί απλώς μια μαρτυρία στρατιώτη, αλλά μια συνολική καταγγελία του πολέμου, με γλώσσα που συνδυάζει τον ωμό ρεαλισμό με τον λυρισμό.[38]

Μετά την εμπειρία του πολέμου, ο Μυριβήλης συνέχισε να ασχολείται με τη δημοσιογραφία και τη λογοτεχνία. Τα μυθιστορήματά του *Η Δασκάλα με τα Χρυσά Μάτια* (1933) και *Η Παναγιά η Γοργόνα* (1949) συνδέονται με την προσφυγική εμπειρία στη Λέσβο, παρουσιάζοντας την καθημερινότητα των Μικρασιατών που εγκαταστάθηκαν στο νησί μετά το 1922.[39] Μέσα από αυτά τα έργα, ο συγγραφέας αναδεικνύει τη σύγκρουση ανάμεσα στον παραδοσιακό κόσμο και στις νέες κοινωνικές πραγματικότητες που επέφερε η Καταστροφή. Η γραφή του χαρακτηρίζεται από βαθιά ανθρωπιστική διάθεση και έμφαση στη φύση και την τοπική κοινωνία. Το 1958 εκλέχθηκε μέλος της Ακαδημίας Αθηνών, γεγονός που επισφράγισε την προσφορά του στα ελληνικά

[36] Στο ίδιο.
[37] χ.σ. "*Στράτης Μυριβήλης – Βιογραφικό*.". https://www.mytilene.gr/logotexnes/stratis-myrivilis-viografiko/ Πρόσβαση 14-9-2025.
[38] χ.σ "*Stratis Myrivilis Biographical Note."* American School of Classical Studies at Athens. https://www.ascsa.edu.gr/index.php/archives/stratis-myrivilis-biographical-note Πρόσβαση 15-9-2025
[39] χ.σ *"Βιογραφίες Λογοτεχνών – Στρατής Μυριβήλης."* https://users.sch.gr/ipap/Ellinikos_Politismos/logotexnia/Biografies/mirivilis.htm Πρόσβαση 15-9-2025.

γράμματα.[40]Ο Μυριβήλης, με το έργο του, κατόρθωσε να μετατρέψει το προσωπικό βίωμα σε συλλογική μνήμη, δίνοντας μορφή στη φρίκη του πολέμου αλλά και στη δύναμη της ζωής.

Η παρουσία αυτών των συγγραφέων σε σχολικά εγχειρίδια, όπως το Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Γυμνασίου[41], καταδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο η επίσημη παιδεία επιχείρησε να ενσωματώσει την προσφυγική εμπειρία στη συλλογική συνείδηση και την εθνική αφήγηση.

Η λογοτεχνία δεν περιορίστηκε στη Μικρά Ασία, αλλά αγκάλιασε και την τραυματική εμπειρία των Ποντίων προσφύγων. Η προσφυγική τους εγκατάσταση και ο αγώνας τους να ενσωματωθούν στην ελληνική κοινωνία απεικονίστηκαν σε διάφορα κείμενα. Η αναφορά στο προσφυγικό ζήτημα στα σχολικά εγχειρίδια του Μεσοπολέμου, και ειδικότερα στην περίπτωση των Ποντίων, διαμόρφωσε τη συλλογική μνήμη και την επίσημη αντίληψη για το θέμα. Αυτό το στοιχείο ενισχύει την άποψη ότι η προσφυγική ιστορία δεν αφορά μόνο τα γεγονότα, αλλά και τον τρόπο που αυτά βιώθηκαν και αναπαραστάθηκαν, δημιουργώντας μια αδιάκοπη αλληλεπίδραση μεταξύ της ιστορικής πραγματικότητας και της λογοτεχνικής μυθοπλασίας.

Επομένως η παρούσα εργασία στοχεύει στην ανάδειξη του κεντρικού ρόλου της «προσφυγικής πεζογραφίας» ως βασικού μηχανισμού διαχείρισης και μετάδοσης του Μικρασιατικού τραύματος. Για την επίτευξη του σκοπού αυτού, η έρευνα επικεντρώνεται στην ανάλυση των έργων τριών κορυφαίων εκπροσώπων της ελληνικής λογοτεχνίας των: Ηλία Βενέζη, Διδώς Σωτηρίου και του Στρατή Μυριβήλη. Ο συνδυασμός αυτών των φωνών κρίθηκε απαραίτητος, καθώς εξασφαλίζει μια ολοκληρωμένη και πολυδιάστατη θεώρηση της Μικρασιατικής εμπειρίας.

Η επιλογή των συγγραφέων βασίστηκε σε σαφή κριτήρια ποικιλομορφίας και εμβέλειας των έργων τους. Πρωταρχικό κριτήριο ήταν η κάλυψη του φάσματος από τη βιωματική μαρτυρία μέχρι τον πνευματικό αντίκτυπο: επιλέχθηκαν συγγραφείς που βίωσαν άμεσα τον ξεριζωμό και τη σκλαβιά, μαζί με εκείνους που προσέγγισαν το γεγονός από την πλευρά της ιδεολογικής και πολιτισμικής ανανέωσης. Επιπλέον, τα έργα τους καλύπτουν το σύνολο των κεντρικών θεματικών

[40] χ.σ. "*Στράτης Μυριβήλης – Βιογραφικό.*" Δήμος Μυτιλήνης. https://www.mytilene.gr/logotexnes/stratis-myrivilis-viografiko/ Πρόσβαση 15-9-2025.

[41] Ευάγγελος Αθανασόπουλος, Ευγενία Κοκκινάκη, & Πέτρος Μπίστα, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* (Αθήνα: ΙΤΥΕ-Διόφαντος, 2018), σ. 25.

μοτίβων της προσφυγικής εμπειρίας: τον ξεριζωμό, την απώλεια της πατρίδας, τη σύγκρουση με τους γηγενείς και την ψυχολογική διαχείριση του τραύματος.

Η δομή της εργασίας, επομένως, ακολουθεί τους συγγραφείς αυτούς και τις κοινές θεματικές τους για να επιτύχει μια συγκριτική αξιολόγηση της λογοτεχνικής συμβολής. Συνεπώς, η παρούσα εργασία θα διερευνήσει πώς αυτά τα έργα, σε γόνιμο διάλογο με την ιστορική επιστήμη, συνέβαλαν ουσιαστικά στη διατήρηση της συλλογικής συνείδησης του ελληνισμού. Η ανάλυση ξεκινά από την έντονη βιωματική μαρτυρία του Ηλία Βενέζη, η οποία θα λειτουργήσει ως σημείο αναφοράς για τη μετέπειτα διερεύνηση των έργων της Διδώς Σωτηρίου και του Στρατή Μυριβήλη.

1. Η Εμπειρία του Ηλία Βενέζη ως Λογοτεχνικό Πρότυπο: Από το Τραύμα στην Ενσωμάτωση

1 .1. Εισαγωγή: Ηλίας Βενέζης και η Λογοτεχνική Τομή της Γενιάς του '30

Η Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 και ο επακόλουθος βίαιος εκτοπισμός αποτέλεσαν ένα κομβικό σημείο ρήξης στην ιστορία του νεότερου ελληνισμού, επιφέροντας αλλαγές που καθόρισαν την κοινωνική, πολιτισμική και πολιτική ταυτότητα της χώρας.[42] Η οριστική διάψευση της Μεγάλης Ιδέας επέβαλε μια αναγκαστική θεματική επανεστίαση στη λογοτεχνική παραγωγή του Μεσοπολέμου (1923-1939), καθώς η αίσθηση της εθνικής ολοκλήρωσης αντικαταστάθηκε από το συλλογικό τραύμα, την απώλεια και την ανάγκη για ριζική ανασυγκρότηση.

Η ιστορική έρευνα, όπως αποτυπώνεται και στο έργο του Ιακωβίδη, Ρώσοι και Μικρασιάτες, (2025), τεκμηριώνει το μέγεθος της προσφυγικής τραγωδίας: οι πρόσφυγες μετακινήθηκαν εξαντλημένοι από την πείνα, τις κακουχίες και τις ασθένειες, ενώ πολλοί έχασαν συγγενείς κατά τη διάρκεια της φυγής ή στις καραντίνες των τόπων υποδοχής. Η σωματική και ψυχική αυτή εξάντληση εξηγεί, σε μεγάλο βαθμό, τη βαθιά ριζωμένη τραυματική μνήμη που καταγράφεται στη λογοτεχνία της εποχής.[43]

Μέσα σε αυτό το κλίμα πνευματικής αναζήτησης αναδείχθηκε η «Γενιά του ‘30», η οποία επιχείρησε μια αποφασιστική απομάκρυνση από τον ρομαντισμό, τον εξιδανικευμένο ιστορισμό του 19ου αιώνα και τον επαρχιωτισμό.[44] Η γενιά αυτή έστρεψε το βλέμμα προς το εσωτερικό της χώρας και προς τα σύγχρονα ευρωπαϊκά ρεύματα, επιδιώκοντας να ενσωματώσει την ελληνική πραγματικότητα στον διεθνή λογοτεχνικό μοντερνισμό. Ο Ηλίας Βενέζης (1904-1973), ως κορυφαίος εκπρόσωπος αυτής της γενιάς, ενσάρκωσε την ανάγκη για ριζική αλλαγή, μεταφέροντας τα ιστορικά γεγονότα στην τέχνη με όρους ρεαλισμού και βιωματικότητας.

Η κεντρική συμβολή του Βενέζη συνίσταται στην υιοθέτηση μιας «πιο ρεαλιστικής προσέγγισης» των γεγονότων και, κυρίως, μιας «πιο ατομοκεντρικής και βιωματικής σκοπιάς».[45]Ο συγγραφέας, έχοντας βιώσει ο ίδιος ως δεκαοκτάχρονος την αιχμαλωσία στα τουρκικά Τάγματα Εργασίας (Amele Taburu), μετουσίωσε το προσωπικό του τραύμα σε συλλογική μαρτυρία. Το έργο του δεν

[42] Τσίτας και Μπομπούρη, σ. 90-91.
[43] Ιακωβίδης, σ. 86-92.
[44] Ηλίας Βενέζης, *Γαλήνη* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1939).
[45] Καφετζάκη, σ. 319-320.

αποτελεί απλώς μια ιστορική καταγραφή, αλλά μια ψυχογραφική εμβάθυνση στην εμπειρία του ξεριζωμού. Παράλληλα, ο Βενέζης «υιοθέτησε χαρακτηριστικά των σύγχρονων λογοτεχνικών ρευμάτων της Ευρώπης»[46], αξιοποιώντας τεχνικές όπως η ρεαλιστική περιγραφή της φθοράς και η έντονη συναισθηματική φόρτιση, γεγονός που προσέδωσε στο έργο του καθολική αναγνώριση.

Η άτυπη τριλογία του Βενέζη, η «*Αιολική Γη*» [47], το «*Το νούμερο 31328*» (2004) και η «*Γαλήνη*» (1939), λειτουργεί ως ένα ολοκληρωμένο χρονικό της προσφυγικής μοίρας, σκιαγραφώντας με συνέπεια τη βασική τροχιά της εμπειρίας:

- Η Φάση της Απώλειας: Η *Αιολική Γη* λειτουργεί ως ο πρόλογος του δράματος, περιγράφοντας ποιητικά τον χαμένο Παράδεισο της Μικράς Ασίας, τις παραδόσεις και την αρμονική σχέση των ανθρώπων με τη φύση, δηλαδή τον κόσμο που χάθηκε οριστικά.[48]
- Η Φάση του Τραύματος: Το «*Το νούμερο 31328*» είναι το έργο «μαρτυρίας» και «τραύματος» .[49]Εδώ, η αφήγηση εστιάζει στην απώλεια της ανθρώπινης ταυτότητας, το όνομα αντικαθίσταται από τον αριθμό 31328, τον υποσιτισμό και την ακραία εξαθλίωση, η οποία αλλοίωσε την ανθρώπινη μορφή σε τέτοιο βαθμό που οι επιζώντες (π.χ. ο Αντρέας) «εκείνοι αρχικά δεν τον αναγνώρισαν».[50]
- Η Φάση της Ενσωμάτωσης: Η «*Γαλήνη*» είναι το έργο «ενσωμάτωσης» και «αγροτικής αποκατάστασης», όπου ο αγώνας μεταφέρεται από τη σωματική επιβίωση στη δημιουργία. Η εγκατάσταση στην Ανάβυσσο της Αττικής και η ενασχόληση με την καλλιέργεια της γης αποτελούν τον κεντρικό άξονα της αναγέννησης. Η αφήγηση εδώ επικεντρώνεται στη σύγκρουση με τους γηγενείς για τη γη, τους κοινωνικούς φραγμούς και στην ελπίδα που μεταφέρεται στην εκπαίδευση της δεύτερης γενιάς.[51]

Επιπλέον, ο Βενέζης προσέδωσε στο έργο του ένα βαθύ ηθικό και φιλειρηνικό περιεχόμενο. Το τραγικό δίλημμα του Αντρέα, ο οποίος επιλέγει να «αποκρύψει την αλήθεια» από τη θεία Μαρία για τον θάνατο του γιου της, Άγγελου[52], προσδίδει συναισθηματική φόρτιση και αναδεικνύει τη βαριά ψυχολογική ευθύνη των επιζώντων. Ταυτόχρονα, η παρουσίαση της «εναλλακτικής»

[46] Στο ίδιο.
[47] Ηλίας Βενέζης, *Αιολική Γη* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1943).
[48] Στο ίδιο.
[49] Τσίτας και Μπομπούρη, σ. 90.
[50] Καφετζάκη, σ. 322.
[51] Ηλίας Βενέζης, *Γαλήνη* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1939).
[52] Καφετζάκη, σ. 320.

εικόνας των απλών Τούρκων χωρικών [53], οι οποίοι φιλοξενούν τους αιχμαλώτους, υπογραμμίζει τη δυνατότητα «ειρηνικής συνύπαρξης των ανθρώπων έξω από το πλαίσιο του πολέμου».[54] Συνοψίζοντας, ο Βενέζης δημιούργησε ένα αφηγηματικό και θεματικό υπόδειγμα για την προσφυγική μοίρα, το οποίο ακολουθεί την καθοριστική τροχιά Τραύμα- Σύγκρουση/Αγώνας-Ενσωμάτωση.

1.2. Το Τραύμα της Απώλειας: Ανάλυση του «Το νούμερο 31328»

Εντός του λογοτεχνικού πλαισίου της Γενιάς του ’30, το έργο «*Το νούμερο 31328*: Το βιβλίο της σκλαβιάς» [55] κατέχει κεντρική θέση, καθώς αποτελεί τον πυρήνα της φάσης του Τραύματος στο λογοτεχνικό μοντέλο της προσφυγικής εμπειρίας. Το βιβλίο, που εντάσσεται στην κατηγορία των έργων «μαρτυρίας» και «τραύματος»[56], είναι η βιωματική καταγραφή των κακουχιών του δεκαοκτάχρονου Βενέζη στα τουρκικά Τάγματα Εργασίας (Amele Taburu). Η ίδια η φύση του κειμένου προσδιορίζεται από τον συγγραφέα ως «συγκλονιστικό χρονικό “γραμμένο με αίμα”»[57] , υπογραμμίζοντας ότι η ύλη της αφήγησης είναι η ίδια η σάρκα και ο πόνος του αιχμαλώτου.

Το πλέον διακριτό στοιχείο του έργου είναι η αντικατάσταση του ονόματος του ήρωα από έναν αριθμό. Το «*νούμερο 31328*» λειτουργεί ως ο υπέρτατος συμβολισμός της απώλειας της ανθρώπινης ταυτότητας και της αποκτήνωσης. Η αιχμαλωσία μετατρέπει τον άνθρωπο σε μια απρόσωπη, αναλώσιμη μονάδα εντός ενός συστήματος απόλυτης εκμετάλλευσης και φθοράς. Η κατάργηση του ονόματος σηματοδοτεί την άρνηση της προσωπικότητας, της ιστορίας και της πολιτισμικής υπόστασης του ατόμου, επιβεβαιώνοντας τη θέση του ως σκλάβο και ως μελλοθάνατο.[58]

Η λογοτεχνική αυτή επιλογή εστιάζει στην «ατομοκεντρική σκοπιά» [59] του δράματος, όχι με την έννοια του εγωκεντρισμού, αλλά της εσωτερικής εστίασης στην ψυχολογική φθορά που υφίσταται ο ήρωας. Ο αριθμός υποδηλώνει ότι το τραύμα είναι τόσο βαθύ και συλλογικό, ώστε το άτομο μπορεί να εκφράσει τη μαρτυρία του μόνο ως ανώνυμος επιζών.

---

[53] Στο ίδιο.
[54] Στο ίδιο.
[55] Ηλίας Βενέζης, Το νούμερο 31328: Το βιβλίο της σκλαβιάς, 47η έκδ. (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2004).
[56] Τσίτας και Μπομπούρη, σ. 91.
[57] Βενέζης, ο.π., σ. 2.
[58] Στο ίδιο.
[59] Καφετζάκη, σ.319-320.

Η κεντρική θεματική του έργου, το οποίο καταγράφει τις δυσκολίες της αιχμαλωσίας και των «πορειών θανάτου»[60], είναι ο υποσιτισμός και η εξαθλίωση. Ο Βενέζης περιγράφει με συγκλονιστική ωμότητα τη συνεχή πάλη του σώματος απέναντι στον λιμό και τις κακουχίες.

Ο υποσιτισμός δεν είναι απλώς έλλειψη τροφής, αλλά μια διαδικασία βιολογικής αποδόμησης που οδηγεί στην ψυχική και ηθική κατάρρευση. Οι αιχμάλωτοι, αποκομμένοι από την πολιτισμένη ζωή, βιώνουν μια κατάσταση εξάντλησης και αδυναμίας[61], όπου όλες οι σκέψεις και οι ενέργειές τους περιορίζονται στην εξασφάλιση της ελάχιστης δυνατής τροφής. Η περιγραφή των σωματικών συμπτωμάτων, των ασθενειών και της αργής, βασανιστικής φθοράς, μετατρέπει το κείμενο σε ένα ιατρικό χρονικό του θανάτου. Η σωματική εξαθλίωση αποτελεί την απόδειξη της σκλαβιάς και της βαρβαρότητας. Όπως τονίζει ο Βενέζης [62], ο αναγνώστης έρχεται αντιμέτωπος με την «καυτή ύλη» και τη «σάρκα που στάζει το αίμα της».

Η ωμότητα της βιωματικής κατάθεσης του Βενέζη βρίσκει συγκλονιστική ιστορική και ανθρωποκεντρική επιβεβαίωση στις προφορικές μαρτυρίες των επιζώντων των Ταγμάτων Εργασίας. Ειδικότερα, στη συλλογή «Η Έξοδος», η μαρτυρία του Παναγιώτη Μαρσέλου από τη Σμύρνη αναδεικνύει την απόλυτη εξομοίωση της πραγματικότητας με τη λογοτεχνική περιγραφή του «Νούμερο 31328», ενισχύοντας τη θεματική της απώλειας και της αποκτήνωσης:

Ο Μαρσέλος καταγράφει με ακρίβεια την κλίμακα της εξόντωσης, δηλώνοντας ότι από τις πέντε χιλιάδες αιχμαλώτους «είχαμε μείνει χίλιοι, οι τέσσερις χιλιάδες σκοτωθήκαν στο δρόμο»[63], επιβεβαιώνοντας τη δραματική μείωση του ανθρώπινου αριθμού στο 20% και τον χαρακτηρισμό της πορείας ως «Τάγμα Θανάτου».

Η περιγραφή της δίψας, κεντρικό μοτίβο του Βενέζη, φτάνει στο ακρότατο σημείο της αποκτήνωσης. Ο Μαρσέλος αναφέρει ότι αναγκάστηκε να πιει νερό από μια γούβα που περιείχε ένα «ελληνικό πτώμα που είχε πρηστεί και είχε σπάσει», με αποτέλεσμα τα λίπη από το σώμα του νεκρού να «κολλάνε στα χείλη μας».[64] Αυτή η εικόνα αποτελεί την πιο ακραία επιβεβαίωση της

[60] Στο ίδιο.
[61] Στο ίδιο.
[62] Ηλίας Βενέζης, *Το νούμερο 31328: Το βιβλίο της σκλαβιάς*, 47η έκδ. (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2004).
[63] Βασίλης Μηνακάκης, επιμ., *Η Έξοδος. Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικρασίας* (Τόμος Α', Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 2022), σ. 90.
[64] Βενέζης, ό.π., σ. 91

βιολογικής και ηθικής φθοράς, όπου η δίψα υπερνικά το ένστικτο της διατήρησης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

Οι συνθήκες στα Amele Taburu, πέρα από τον υποσιτισμό, ήταν συνθήκες ακραίας βίας και εξευτελισμού. Ο Μαρσέλος περιγράφει την υποχρέωση για εργασία «γυμνοί» μέσα στα χιόνια[65] και την κράτηση σε αποθήκες με σκόνη «ασβέστη», που προκαλούσε εγκαύματα.[66] Τέλος, το σώμα των αιχμαλώτων λεηλατείται ακόμα και μετά την απώλεια της αξίας της ζωής, με την αφαίρεση των χρυσών δοντιών του Μαρσέλου με «τανάλια και σκεπάρνι»[67], υποδηλώνοντας την πλήρη εξαφάνιση της ανθρώπινης υπόστασης. Η μαρτυρία αυτή, με την αποτύπωση της ακραίας σωματικής και ψυχολογικής βίας, θεμελιώνει την ιστορική διάσταση του λογοτεχνικού τραύματος του Βενέζη.

Η αφήγηση δεν εξαντλείται στην καταγραφή της αιχμαλωσίας, αλλά φτάνει στο κρίσιμο σημείο της επιστροφής, των δυσκολιών άφιξης όπου αποκαλύπτεται το τελικό βάθος του τραύματος. Οι επιζώντες επιστρέφουν όχι ως ήρωες, αλλά ως φαντάσματα, ως ξένοι στον τόπο τους και στους ίδιους τους τους εαυτούς.

Η αλλοτρίωση είναι πλήρης: το σώμα έχει υποστεί τέτοια αλλοίωση και φθορά λόγω των κακουχιών, που οι ίδιοι οι οικείοι τους δεν μπορούν να τους αναγνωρίσουν.[68] Αυτή η στιγμή της μη-αναγνώρισης είναι κορυφαία. Δεν πρόκειται απλώς για δυσκολία στην όραση, αλλά για την οπτική επιβεβαίωση ότι η εμπειρία του τραύματος έχει καταστρέψει την ανθρώπινη μορφή. Ο επιζών φέρει το στίγμα του θανάτου, είναι ένας ζωντανός-νεκρός, ένας ξένος (αλλοτριωμένος) που επιστρέφει από την κόλαση και είναι «νέος άνθρωπος»[69], αφού έχει χάσει την ταυτότητά του και τον κόσμο του.

Το «*Το νούμερο 31328*» αποτελεί τη θεμελιώδη πράξη του λογοτεχνικού μοντέλου του Βενέζη. Καταγράφοντας την ακραία απώλεια (ταυτότητας, σώματος, ζωής) και το βαθύ τραύμα, το έργο καθορίζει την αφετηρία της προσφυγικής μοίρας. Η μαρτυρία αυτή δεν είναι μόνο καταγραφή της βίας, αλλά και ψυχολογική προετοιμασία για τον επόμενο λογοτεχνικό σταθμό: την πάλη για τη

[65] Στο ίδιο, σ. 94
[66] Βενέζης, ό.π., σ. 91
[67] Στο ίδιο. σ. 93
[68] Καφετζάκη, σ. 320.
[69] Ηλίας Βενέζης, *Το νούμερο 31328: Το βιβλίο της σκλαβιάς*, 47η έκδ. (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2004).

δημιουργία και την αναγέννηση.[70]Με τον τρόπο αυτό, το έργο θέτει τις βάσεις για την αντιπαραβολή με τα τοπικά ιστορικά δεδομένα της Δράμας, αναδεικνύοντας τις κοινές ρίζες του ψυχολογικού τραύματος των Μικρασιατών, ανεξάρτητα από τον τόπο εγκατάστασής τους.

1.3. Η Πάλη για τη Γαλήνη: Η Φάση της Εγκατάστασης και της Σύγκρουσης

Ενώ το «*Το νούμερο 31328*»[71] αποτελεί το συγκλονιστικό χρονικό του Τραύματος και της Φθοράς, το μυθιστόρημα «*Γαλήνη*»[72] σηματοδοτεί τη λογοτεχνική μετάβαση στη φάση της Ανασυγκρότησης και της Ενσωμάτωσης. Η «*Γαλήνη»* είναι το μυθιστόρημα-σταθμός που αναδεικνύει την επική προσπάθεια της προσφυγικής κοινότητας να ξεπεράσει την ψυχολογική και σωματική εξάντληση και να δημιουργήσει νέα ζωή στη μητέρα πατρίδα. Το έργο εντάσσεται κριτικά στην κατηγορία των έργων «ενσωμάτωσης» και «αγροτικής αποκατάστασης»[73], καθιστώντας το βασικό υπόδειγμα για την κατανόηση των κοινωνικών και οικονομικών προκλήσεων της περιόδου του Μεσοπολέμου. Ο αγώνας για τη «Γαλήνη», τη συναισθηματική και υλική ηρεμία είναι αγώνας σκληρός, που γεννιέται μέσα από τη σύγκρουση με τη φύση και την κοινωνική τριβή με τους γηγενείς.

Η επιλογή του τόπου εγκατάστασης και η μορφή της εργασιακής αποκατάστασης αποτελούν τα θεμέλια του νέου βίου. Στη «*Γαλήνη*», η κοινότητα των προσφύγων, κυρίως από την Παλαιά Φώκαια της Μικράς Ασίας, εγκαθίσταται στην Ανάβυσσο της Αττικής.[74]Αν και συχνά το σκηνικό ταυτίζεται με την Καλλονή της Λέσβου λόγω του βιωματικού στοιχείου του συγγραφέα, η επιλογή της Αναβύσσου συμβολίζει την κρατική πολιτική του αγροτικού εποικισμού, η οποία προωθήθηκε για να αξιοποιήσει ανεκμετάλλευτες εκτάσεις και να θρέψει τον τεράστιο όγκο του προσφυγικού πληθυσμού. Η περιγραφή του νέου τόπου είναι κρίσιμη για την κατανόηση του αγώνα: ο τόπος είναι «αφιλόξενος κι άγονος»[75], συχνά βαλτώδης και δύσκολα καλλιεργήσιμος. Η φύση τίθεται ως το πρώτο, σκληρό εμπόδιο. Αυτό οδηγεί στην κεντρική θεματική της εργασίας: οι πρόσφυγες στρέφονται στην καλλιέργεια της γης και την αγροτική αποκατάσταση. Επιδεικνύουν την ξακουστή εργατικότητα που έφεραν από τη Μικρά Ασία, παλεύοντας να «δαμάσουν» τον άγονο τόπο, μεταφέροντας την γεωργική τους τεχνογνωσία σε μια νέα, δύσκολη πραγματικότητα. Η

[70] Στο ίδιο.
[71] Βενέζης, ό.π.
[72] Ηλίας Βενέζης, *Γαλήνη* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1939).
[73] Τσίτας και Μπομπούρη, σ. 90-91.
[74] Καφετζάκη, σ. 320-322.
[75] Στο ίδιο.

μάχη για την καρποφορία της νέας γης είναι στην ουσία μια μάχη για την αναγέννηση της ίδιας τους της ύπαρξης. Ο Βενέζης εξυμνεί αυτή την ανθρώπινη θέληση, παρουσιάζοντας την κοπιώδη εργασία ως πράξη δημιουργίας και ως τη μοναδική οδό προς την κατοχύρωση του δικαιώματός τους στην επιβίωση και την εγκατάσταση.[76]

Η διαδικασία της εγκατάστασης δεν υπήρξε ειρηνική, καθώς η μαζική άφιξη και η διεκδίκηση πόρων προκάλεσαν αναπόφευκτα κοινωνική τριβή με τους γηγενείς πληθυσμούς. Ο Βενέζης περιγράφει τη σύγκρουση μεταξύ των γηγενών και των προσφύγων, η οποία είναι πολυεπίπεδη. Η κυρίαρχη αιτία της τριβής εστιάζεται στον ανταγωνισμό για τη γη και τους φυσικούς πόρους .[77]Οι ντόπιοι, βλέποντας τους πρόσφυγες ως εισβολείς που απειλούν την οικονομική τους ισορροπία, αντιδρούν με καχυποψία και εχθρότητα. Αυτή η σύγκρουση για την ιδιοκτησία και την εκμετάλλευση της γης γίνεται ο καταλύτης της κοινωνικής πόλωσης. Πέρα από τον οικονομικό ανταγωνισμό, οι πολιτισμικοί φραγμοί ενισχύουν την περιφρόνηση. Οι Μικρασιάτες, με τα διαφορετικά τους έθιμα, τη γλώσσα και τις συνήθειες, αντιμετωπίζονται ως «διαφορετικοί» και «ξένοι», γεγονός που καθιστά δύσκολη την αποδοχή τους ως ισότιμα μέλη της κοινωνίας.

Ο κοινωνικός ρατσισμός και η δυσπιστία επηρεάζουν βαθιά τις διαπροσωπικές σχέσεις, δημιουργώντας σοβαρούς φραγμούς στην πλήρη κοινωνική διασύνδεση. Ο ρατσισμός εκδηλώνεται ως απομόνωση της προσφυγικής κοινότητας.[78] Οι σχέσεις των προσφύγων με τους γηγενείς είναι δύσκολες, καθώς η προσφυγική καταγωγή συχνά στιγματίζεται ως ένδειξη φτώχειας και κοινωνικής κατωτερότητας. Το βάρος του τραύματος του ξεριζωμού, σε συνδυασμό με την οικονομική αδυναμία, καθιστά δύσκολη τη σύναψη «έρωτων» και την πραγματοποίηση μικτών γάμων. Στην πραγματικότητα, ο ρατσισμός εκδηλωνόταν με πολλαπλούς τρόπους, από τη λεκτική βία και τη χρήση υποτιμητικών όρων (όπως ο χαρακτηρισμός των προσφύγων ως «τουρκόσπορων», που αμφισβητούσε την εθνική τους ταυτότητα) μέχρι την εκδήλωση ανοιχτής εχθρότητας για τη διεκδίκηση γαιών, όπως τεκμηριώνεται από τις «αιματηρές συγκρούσεις» μεταξύ γηγενών και προσφύγων στη Μακεδονία.[79] Αυτό το κοινωνικό φαινόμενο οδηγεί τις προσφυγικές κοινότητες να κλείνονται στον εαυτό τους, ενισχύοντας τη συνοχή και την αλληλεγγύη τους, αλλά παραμένοντας ταυτόχρονα περιθωριοποιημένες. Η δυσκολία της

[76] Ηλίας Βενέζης, *Γαλήνη* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1939), σ. 35-38.
[77] Στο ίδιο.
[78] Καφετζάκη, σ. 295-300.
[79] Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος και Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: Από την τραγωδία στην εποποιΐα* (Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 2009), σ. 269–271.

κοινωνικής ένταξης, όπως περιγράφεται από τον Βενέζη, αποδεικνύει ότι η «Γαλήνη» δεν επιτυγχάνεται μόνο με την εξασφάλιση της τροφής, αλλά απαιτεί την άμβλυνση των πολιτισμικών και κοινωνικών φραγμών.

Στο μυθιστόρημα Αιολική Γη (1943), ο Ηλίας Βενέζης ανασυνθέτει την παιδική του ηλικία στο Αϊβαλί (Κυδωνίες), την πατρίδα του στη Μικρά Ασία, αποτυπώνοντας τις παραδόσεις και το φυσικό τοπίο της Ιωνίας με τρόπο που λειτουργεί ως το «χρονικό του χαμένου Παραδείσου». Το έργο αυτό, το οποίο αποτελεί τον ποιητικό πρόλογο της τριλογίας του, περιγράφει με λυρισμό και έντονη νοσταλγία την αρμονική σχέση των ανθρώπων με τη φύση και τον πολιτισμικό πλούτο του τόπου που χάθηκε οριστικά. Με την ανασύνθεση αυτής της ειδυλλιακής ζωής πριν την Καταστροφή, η Αιολική Γη θεμελιώνει το βάθος του προσφυγικού τραύματος, καθώς ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται πλήρως την αξία του κόσμου που απωλέστηκε .[80]

Η ωμότητα της βιωματικής κατάθεσης του Βενέζη για την αιχμαλωσία και τις «πορείες θανάτου» βρίσκει συγκλονιστική ιστορική επιβεβαίωση στις μαρτυρίες των επιζώντων από το Αϊβαλί (Κυδωνίες), καθώς η περιοχή αυτή υπήρξε κεντρικό σημείο οργάνωσης της εξόντωσης. Η αφήγηση του Παναγιώτη Μπιμπέλα τεκμηριώνει την πολιτική της συστηματικής εξόντωσης, θεμελιώνοντας τη λογοτεχνική απεικόνιση του τραύματος. Η «σκλαβιά» του ήρωα Βενέζη αντικατοπτρίζεται στην οργανωμένη εξαπάτηση του άρρενος πληθυσμού, καθώς ο Τούρκος στρατηγός διέταξε την επιστράτευση των ανδρών από 16 έως 46 ετών ως «πολιτικούς ομήρους» για δήθεν εργασία, γεγονός που ο Μπιμπέλας χαρακτηρίζει «Καθαρή παγίδα»[81] , συνδεόμενο άμεσα με το ιστορικό πλαίσιο των Ταγμάτων Εργασίας (Amele Taburu). Η «σάρκα που στάζει το αίμα της» του Βενέζη βρίσκει τον τραγικό της αντίποδα στην οπτική απόδειξη του θανάτου των ομήρων, καθώς ο Μπιμπέλας περιγράφει την επιστροφή του αποσπάσματος που συνόδευε τους ομήρους με τον κάθε στρατιώτη να κρατά «κι ἀπὸ 3-4 ζεύγη παπούτσια!»[82] . Η αποκάλυψη είναι οδυνηρή: «οἱ δυστυχείς ὁμηροι σκοτώθηκαν ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη» και «τους λήστεψαν ὅ,τι εἶχαν οἱ δυστυχεῖς, μέχρι καὶ τῶν παπουτσιῶν τους ἀκόμα» [83], με την αφαίρεση των παπουτσιών να σηματοδοτεί την πλήρη αποκτήνωση και τη μαρτυρία της εξόντωσης. Τέλος, η συνειδητοποίηση της αλήθειας, ότι το έργο της καταγραφής του (ως «Κιατίπς», γραφέα) ήταν μια συμμετοχή σε μια

[80] Ηλίας Βενέζης, *Αιολική Γη* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1943), σ. 1, 107–108, 148–154.
[81] Βασίλης Μηνακάκης, επιμ., *Η Έξοδος. Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικρασίας* (Τόμος Α', Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 2022), σ. 182.
[82] Στο ίδιο.
[83] Μηνακάκης, ό.π. σ. 183.

πορεία προς τον θάνατο, επιβεβαιώνει την κεντρική θέση του έργου του Βενέζη: «Καὶ τότε τὸ μεγάλο ψέμα ἀποκαλύφθηκε περί δήθεν ἀνοικοδομήσεως τῆς κατεστραμμένης Μαγνησίας».[84] Η μαρτυρία του Μπιμπέλα θεμελιώνει ιστορικά και συμβολικά τις ακραίες συνθήκες των «πορειών θανάτου» που περιγράφει ο Βενέζης, καθιστώντας σαφές το βάθος της απώλειας που έπρεπε να διαχειριστούν οι επιζώντες του Αϊβαλιού στην προσπάθειά τους για νέα αρχή.

Στη «Γαλήνη», οι πρόσφυγες αγωνίζονται να μεταφυτεύσουν και να διατηρήσουν αυτές τις παραδόσεις στη νέα πατρίδα, καθώς λειτουργούν ως ψυχικό στήριγμα απέναντι στην απώλεια. Ωστόσο, οι παραδόσεις αυτές είτε διατηρούνται (π.χ., στην κουζίνα, στην επιμονή σε μικρασιατικά ονόματα) είτε αλλάζουν ή σβήνουν μπροστά στις σκληρές νέες συνθήκες. Η αλλαγή του γεωγραφικού χώρου (από την εύφορη Μικρά Ασία στον άγονο τόπο), η φτώχεια και η κοινωνική πίεση, αναγκάζουν τους πρόσφυγες να τροποποιήσουν τα έθιμα ή να εγκαταλείψουν ορισμένες πτυχές του πολιτισμού τους. Για παράδειγμα, στη Γαλήνη, η προσπάθεια των γυναικών να αναβιώσουν τις μικρασιατικές συνήθειες γύρω από το φαγητό και τις γιορτές αποτυπώνει αυτή την προσαρμογή: μαγειρεύουν με τα λιγοστά υλικά που διαθέτουν, κρατώντας ζωντανή την ανάμνηση της αφθονίας και της κοινότητας της παλιάς πατρίδας, αλλά μέσα σε συνθήκες στέρησης και μόχθου. Έτσι, η παράδοση δεν σβήνει, αλλά μετασχηματίζεται σε πράξη επιβίωσης και νοσταλγίας .[85] Αυτή η απώλεια της πολιτισμικής συνέχειας αποτελεί ένα ακόμη, πιο αθόρυβο, κομμάτι του προσφυγικού πένθους. Η εκπαίδευση συνδέεται άμεσα με την ελπίδα για το μέλλον και την προσπάθεια της δεύτερης γενιάς για ενσωμάτωση. Η οργάνωση της σχολικής ζωής στον νέο καταυλισμό[86], παρότι γίνεται υπό συνθήκες φτώχειας και ανέχειας, αποτελεί προτεραιότητα για τους γονείς. Το σχολείο συμβολίζει τη γέφυρα μεταξύ του τραύματος του παρελθόντος και της δυνατότητας για μια νέα, σταθερή ζωή. Μέσω της μόρφωσης, τα παιδιά των προσφύγων θα μπορέσουν να αποκτήσουν τα απαραίτητα εφόδια για να ξεπεράσουν τους κοινωνικούς και οικονομικούς φραγμούς που αντιμετώπισαν οι γονείς τους, καθιστώντας έτσι την πλήρη ενσωμάτωση εφικτή. Η εκπαίδευση είναι η πράξη πίστης των προσφύγων στην ελληνική πολιτεία και στο μέλλον της οικογένειάς τους.

Η «*Γαλήνη*» του Ηλία Βενέζη ολοκληρώνει το «Μοντέλο Βενέζη», μετατρέποντας τη λογοτεχνική καταγραφή του Τραύματος σε λογοτεχνική καταγραφή του Αγώνα και της Ενσωμάτωσης. Το έργο

[84] Στο ίδιο.
[85] Ηλίας Βενέζης, *Γαλήνη* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1939), σ. 8–13, 35–38.
[86] Καφετζάκη, σ. 8–13, 35–38.

αναδεικνύει την πολύπλοκη φύση της εγκατάστασης: πρόκειται για μια διαδικασία που απαιτεί οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική πάλη. Όπως φαίνεται και στη μελέτη Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία, η αποκατάσταση των προσφύγων παρουσίαζε μεγάλη ποικιλία μορφών και δυσκολιών, ανάλογα με τον φορέα κατασκευής, τον τόπο και τον τύπο οικισμού (κρατική, ιδιωτική ή συλλογική εγκατάσταση), γεγονός που αναδεικνύει τη σύνθετη και πολυπαραγοντική φύση της διαδικασίας.[87] Μέσα από την αφήγηση της κοινωνικής τριβής και της σκληρής εργατικότητας, ο Βενέζης παρέχει το ιδανικό πρότυπο αντιπαραβολής για την εξέταση των ιστορικών συνθηκών στην περιοχή της Δράμας, θέτοντας τα κριτήρια για τη σύγκριση των επαγγελματικών τομέων, της έντασης της σύγκρουσης και της διατήρησης των παραδόσεων.

1.4. Η Κριτική Διάσταση: Ηθικά Διλήμματα και Φιλειρηνικό Μήνυμα

Η λογοτεχνική αξία του έργου του Ηλία Βενέζη δεν εξαντλείται στην ακριβή και συνταρακτική καταγραφή του Τραύματος στο «*Το νούμερο 31328*»[88] ή στον επίπονο Αγώνα της Ενσωμάτωσης στη «*Γαλήνη*» (1939). Αντιθέτως, η γραφή του Βενέζη προσφέρει μια κρίσιμη διάσταση που υπερβαίνει την ιστορική καταγραφή: ενώ η Ιστορία περιορίζεται στην καταγραφή των γεγονότων και των εθνικών/γεωγραφικών συνεπειών της Μικρασιατικής Καταστροφής, ο συγγραφέας αναδεικνύεται σε κριτικό διανοητή, ο οποίος εμβαθύνει με σπάνια ευαισθησία στην ηθική και ψυχολογική διάσταση της προσφυγικής εμπειρίας. Προσφέρει έτσι ένα οικουμενικό μήνυμα που υπερβαίνει τα στενά γεωγραφικά και εθνικά όρια. Η υιοθέτηση της «βιωματικής σκοπιάς» της Γενιάς του ’30 [89] επιτρέπει στον Βενέζη να εξετάσει την ανθρώπινη συμπεριφορά υπό ακραίες, πρωτόγνωρες συνθήκες, εστιάζοντας στην διαχείριση της αλήθειας και στη δυνατότητα της ειρηνικής συνύπαρξης, στοιχεία απαραίτητα για την πλήρη κατανόηση του ανθρώπινου και πνευματικού κόστους της Μικρασιατικής Καταστροφής.

Το πλέον χαρακτηριστικό σημείο της ψυχολογικής και ηθικής εμβάθυνσης βρίσκεται στην περίπτωση του Αντρέα και της θείας Μαρίας, μια ιστορία που διαπερνά την τραυματική φάση του έργου και συνιστά ένα τραγικό δίλημμα που φέρει όλη τη συναισθηματική φόρτιση του προσφυγικού δράματος.[90] Ο Αντρέας, ένας από τους ελάχιστους επιζώντες από τα τουρκικά Τάγματα Εργασίας, επιστρέφει στην Ελλάδα, φέροντας το στίγμα της απώλειας και του θανάτου.

[87] Κολιόπουλος και Μιχαηλίδης, σ. 300–301.
[88] Ηλίας Βενέζης, *Το νούμερο 31328: Το βιβλίο της σκλαβιάς*, 47η έκδ. (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2004).
[89] Καφετζάκη, σ. 310.
[90] Στο ίδιο.

Γνωρίζει την οριστική τύχη του φίλου του, Άγγελου, γιου της θείας Μαρίας, ο οποίος δεν επέζησε από τις κακουχίες του υποσιτισμού και τον μαρτυρικό δρόμο της αιχμαλωσίας. Ο ήρωας βρίσκεται αντιμέτωπος με την υπέρτατη ηθική επιλογή: να ανακοινώσει τη σκληρή, αδιαμφισβήτητη αλήθεια του θανάτου, επιβάλλοντας το οριστικό και ανυπέρβλητο πένθος στη μητέρα, ή να αποκρύψει την αλήθεια και να διατηρήσει ζωντανή την ψευδαίσθηση της ελπίδας για την ενδεχόμενη, μελλοντική επιστροφή του Άγγελου.[91]Αυτή η απόφαση δεν είναι μια απλή πράξη δειλίας, αλλά μια βαθιά ηθική πράξη ελέους και αυτοθυσίας απέναντι σε ένα πρόσωπο ήδη συναισθηματικά συντετριμμένο από τον ξεριζωμό και την αβεβαιότητα.

Η επιλογή του Αντρέα να «επιλέξει να αποκρύψει την αλήθεια»[92] για να «μην της στερήσει την ελπίδα» της αντάμωσης, είναι μια πράξη που φορτίζει το έργο με βαθιά τραγικότητα και συναισθηματική φόρτιση. Μέσα από αυτή την πράξη, ο επιζών επωμίζεται το βαρύ ψυχολογικό φορτίο της αποκλειστικής γνώσης της αλήθειας και του πένθους, λειτουργώντας ως ένας σιωπηλός μάρτυρας και ως ο άτυπος προστάτης της ψυχικής υγείας της μητέρας. Η διατήρηση της ελπίδας, έστω και της ψευδούς, υποδηλώνει ότι σε στιγμές ακραίας εθνικής τραγωδίας, η ψευδαίσθηση μπορεί να είναι η τελευταία γραμμή άμυνας απέναντι στην οριστική κατάρρευση. Ο Βενέζης υπαινίσσεται ότι η αλήθεια, στην πλήρη της ωμότητα, θα οδηγούσε τη θεία Μαρία σε άμεση ψυχολογική συντριβή και αδυναμία συνέχισης του βίου, ενώ η διατήρηση της ελπίδας της επιτρέπει να συνεχίσει να ζει, να αγωνίζεται και να ελπίζει για τη «*Γαλήνη».*[93]Το δίλημμα αυτό δίνει ψυχολογική διάσταση στο προσφυγικό δράμα. Το τραύμα του ξεριζωμού δεν είναι πλέον μόνο εξωτερικό (θάνατος, λιμός), αλλά βαθιά εσωτερικό και ηθικό, αφορά το πώς ο άνθρωπος διαχειρίζεται τη γνώση του απόλυτου κακού και πώς επιλέγει να ζήσει μετά από αυτό το γνώση. Η κρίσιμη αυτή επιλογή καθιστά τον Αντρέα έναν σύγχρονο τραγικό ήρωα, δεμένο με την αλήθεια που δεν μπορεί να μοιραστεί.

Στον αντίποδα του τραύματος και του έντονου εθνικιστικού κλίματος που επικρατούσε κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, ο Βενέζης ενσωματώνει ένα εξίσου ισχυρό φιλειρηνικό μήνυμα, το οποίο αποτελεί το δεύτερο κριτικό επίπεδο του έργου του. Ο συγγραφέας, παρά το βίωμα της σκληρής αιχμαλωσίας, επιλέγει συνειδητά να μην παρουσιάσει τους Τούρκους στο σύνολό τους ως απρόσωπους «βαρβάρους» ή ως ενιαίο εχθρικό μέτωπο. Αντιθέτως, εισάγει μια «εναλλακτική»

[91] Καφετζάκη, σ. 306.
[92] Στο ίδιο.
[93] Ηλίας Βενέζης, *Γαλήνη* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1939).

εικόνα των απλών Τούρκων χωρικών[94], οι οποίοι αποδεικνύουν την ανθρώπινη αλληλεγγύη και τη συμπόνια. Η παρουσίαση αυτών των χαρακτήρων είναι εξαιρετικά σημαντική, καθώς αναδεικνύει την ανθρωποκεντρική προσέγγιση του Βενέζη. Οι απλοί χωρικοί παρουσιάζονται να «φιλοξενούν... και συμβιώνουν μαζί τους (τους αιχμαλώτους) αρμονικά»[95] σε στιγμές εκεχειρίας ή απομόνωσης από το κεντρικό πολεμικό μέτωπο.

Η συμπεριφορά αλληλεγγύης και ανθρωπιάς, εν μέσω πολέμου και βίας, υποστηρίζει την κεντρική θέση του συγγραφέα: ότι ο πόλεμος δεν είναι προϊόν της φυσικής εχθρότητας των λαών, αλλά αποτέλεσμα των πολιτικών και οικονομικών συμφερόντων που τον υποκινούν. Ο Βενέζης περνά έτσι ένα διαχρονικό μήνυμα για τη δυνατότητα: «...ειρηνικής συνύπαρξης των ανθρώπων έξω από το πλαίσιο του πολέμου και των συμφερόντων που τον προκαλούν» . Η κριτική αυτή στάση ήταν τολμηρή για την εποχή, καθώς ο συγγραφέας διαχωρίζει την ευθύνη του λαού από την ευθύνη των ηγεσιών, επιτρέποντας την αποκατάσταση της ανθρωπιάς πέρα από τα εθνικά μίση. Το φιλειρηνικό αυτό μήνυμα ενισχύει την οικουμενική αξία του έργου, καθιστώντας το μια δήλωση για την κοινή μοίρα των ανθρώπων που είναι δεμένοι με τη γη και την επιβίωση, ανεξάρτητα από τη γλώσσα ή την εθνικότητα.

Η κριτική διάσταση του έργου του Βενέζη, η οποία εκφράζεται μέσω του τραγικού διλήμματος και του φιλειρηνισμού, αποτελεί το επιστέγασμα του λογοτεχνικού μοντέλου. Αυτά τα ποιοτικά στοιχεία είναι τα ηθικά κριτήρια που θα χρησιμοποιηθούν για την αντιπαραβολή με το τοπικό αντικείμενο της Δράμας. Η έρευνα στο τοπικό υλικό πρέπει να αναζητήσει αν οι τοπικές μαρτυρίες αντανακλούν ανάλογα ηθικά διλήμματα (τη διαχείριση του πένθους και της αλήθειας) και αν ο πολιτικός τόνος ήταν ανάλογα φιλειρηνικός και αποενοχοποιητικός ή κυριάρχησαν οι αφηγήσεις της εθνικής εχθρότητας. Μέσω αυτής της κριτικής ενσωμάτωσης, ο Βενέζης παρέχει τα αναγκαία εργαλεία για να εξεταστεί η πολιτισμική και ηθική διάσταση του προσφυγικού ζητήματος στη Δράμα, υπερβαίνοντας την απλή καταγραφή των οικονομικών και κοινωνικών δεδομένων και ολοκληρώνοντας το λογοτεχνικό υπόδειγμα για το επόμενο κεφάλαιο.

[94] Βενέζης, ό.π. σ. 119-120.
[95] Στο ίδιο.

1.5. Συμπεράσματα Κεφαλαίου

Η ενδελεχής ανάλυση των κεντρικών έργων του Ηλία Βενέζη, *Το νούμερο 31328*[96] και *Γαλήνη* (1939), σε συνδυασμό με την κριτική διάσταση που προσφέρει το έργο του, ολοκληρώνει τον στόχο του Κεφαλαίου 1, τη θεμελίωση ενός σαφούς λογοτεχνικού υποδείγματος για την προσφυγική εμπειρία του Μεσοπολέμου. Ο Βενέζης, ως εκπρόσωπος της «βιωματικής σκοπιάς» της Γενιάς του ’30 [97], παρέδωσε ένα πλήρες χρονικό της μοίρας του εκτοπισμένου, το οποίο μπορεί να συνοψιστεί στο «Μοντέλο Βενέζη». Αυτό το μοντέλο εξελίσσεται σε τρεις διακριτές, αλλά αλληλοεξαρτώμενες, φάσεις: Τραύμα- Αγώνας/Σύγκρουση- Κριτική Ανάγνωση και Ελπίδα.

Η πρώτη φάση, του Τραύματος, όπως αποτυπώνεται στο «*Το νούμερο 31328*», καθόρισε την αφετηρία του πόνου: την ακραία απώλεια της ταυτότητας (νούμερο 31328), τη σωματική φθορά λόγω υποσιτισμού, και την ψυχολογική αλλοτρίωση του επιζώντα που δεν αναγνωρίζεται από τους οικείους του. Η δεύτερη φάση, του Αγώνα και της Ενσωμάτωσης, μέσα από τη «*Γαλήνη»,* έθεσε το πλαίσιο της νέας ζωής: η εγκατάσταση σε έναν άγονο τόπο (Ανάβυσσος) και η αγροτική αποκατάσταση, η σκληρή σύγκρουση με τους γηγενείς για τους πόρους, η κοινωνική απομόνωση και η ελπίδα που επενδύεται στην εκπαίδευση. Τέλος, η τρίτη, Κριτική Διάσταση του έργου, προσέφερε το ηθικό βάθος: το τραγικό δίλημμα του Αντρέα για τη διαχείριση της αλήθειας και το φιλειρηνικό μήνυμα για τη δυνατότητα της ειρηνικής συνύπαρξης. Αυτή η τριμερής δομή, ως ακαδημαϊκό και λογοτεχνικό υπόδειγμα, είναι πλέον το θεωρητικό πλέγμα μέσω του οποίου θα πρέπει να εξεταστεί η ιστορική πραγματικότητα της Δράμας.

[96] Ηλίας Βενέζης, *Το νούμερο 31328: Το βιβλίο της σκλαβιάς*, 47η έκδ. (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2004), σ. 13-190.
[97] Βενέζης, ό.π., σ. 277-300.

2. Η Προσφυγική Πεζογραφία του Λαϊκού Βιώματος: Η περίπτωση της Διδώς Σωτηρίου

2.1. Εισαγωγή: Η Διδώ Σωτηρίου και η Μετατόπιση της Αφήγησης

Το κεφάλαιο αυτό θέτει ως πρωταρχικό του στόχο τη διερεύνηση της λογοτεχνικής απόδοσης της Μικρασιατικής Καταστροφής μέσα από το έργο της Διδώς Σωτηρίου, εστιάζοντας στην κρίσιμη μετατόπιση από την ατομική μαρτυρία του Βενέζη, που αναλύθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, στη συλλογική και κοινωνική συνείδηση του προσφυγικού βιώματος. Η «προσφυγική πεζογραφία» δεν λειτούργησε ως ένας μονοδιάστατος καθρέφτης του τραύματος, αλλά ως ένα πολυφωνικό μνημονικό πεδίο. Η επιλογή της Σωτηρίου, ως μίας εκ των κορυφαίων εκπροσώπων της γενιάς που βίωσε τον ξεριζωμό, είναι καθοριστική, διότι το συγγραφικό της έργο γεφυρώνει την προσωπική ανάμνηση με την ιστορική ερμηνεία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αναδεικνύεται η δυνατότητα της λογοτεχνίας να διαμορφώνει τη «μετα-μνήμη» δηλαδή τη μνήμη που κληροδοτείται σε όσους δεν υπήρξαν αυτόπτες μάρτυρες της τραγωδίας.

Η Διδώ Σωτηρίου, γεννημένη στο Αϊδίνι της Μικράς Ασίας, βίωσε τον βίαιο εκτοπισμό το 1922 σε παιδική ηλικία, εμπειρία που αποτέλεσε τον ακαταμάχητο πυρήνα της συγγραφικής της ταυτότητας.[98]Σε αντίθεση με τις αρχικές αναφορές, που ενίοτε πρόβαλλαν μια λυρική νοσταλγία για τις «χαμένες πατρίδες», η Σωτηρίου μετατρέπει το βίωμα του εκτοπισμού σε μία ιστορικά τεκμηριωμένη μαρτυρία, εμποτισμένη με έναν ωμό κοινωνικό ρεαλισμό.

Η εξέλιξη της συγγραφικής της φωνής είναι εμφανής. Το πρώτο της μυθιστόρημα, «Οι Νεκροί Περιμένουν», αν και εστιάζει στην οδύσσεια μιας αστικής οικογένειας από τη Μικρά Ασία, θέτει ήδη τη βάση για την αναγνώριση του ψυχικού τραύματος ως συλλογικού.[99]Ωστόσο, ήταν η κυκλοφορία των «Ματωμένων Χωμάτων» το 1962 που την καθιέρωσε ως την κατεξοχήν φωνή του λαϊκού μικρασιατικού ελληνισμού.[100] Μέσω της αφήγησης του Μανώλη Αξιώτη, ενός απλού αγρότη από τον Κιρκιντζέ, η Σωτηρίου επέλεξε να αφηγηθεί την ιστορία από την οπτική γωνία των λαϊκών τάξεων, αυτών που υπέστησαν τις βαρύτερες συνέπειες του πολέμου και της Καταστροφής. Αυτή η επιλογή δεν ήταν απλώς αφηγηματική, αλλά ιδεολογική, καθώς πρότεινε

[98] Διδώ Σωτηρίου, *Οι νεκροί περιμένουν...*, 5η έκδ. (Αθήνα: Κέδρος, 1977), σ. 3–10.
[99] Στο ίδιο.
[100] Διδώ Σωτηρίου, *Ματωμένα χώματα*, 43η έκδ. (Αθήνα: Κέδρος, 1962).

ένα διαφορετικό υπόδειγμα αντίληψης του ιστορικού γεγονότος, πέρα από την ελίτ ή τη στρατιωτική διάσταση.

Η Διδώ Σωτηρίου συνέβαλε καθοριστικά στην πολιτικοποίηση της μνήμης της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η οπτική της αποστασιοποιείται από την εθνική μυθολογία της «Μεγάλης Ιδέας» και αναζητά τα αίτια της τραγωδίας στην πολιτική στρατηγική και τις ιμπεριαλιστικές αντιπαραθέσεις στην Ανατολική Μεσόγειο.[101] Η Καταστροφή του Αυγούστου του 1922 αντιμετωπίζεται, λοιπόν, ως η τραγική κατάληξη της ελληνικής συμμετοχής σε διεθνή ιμπεριαλιστικά σχέδια, των οποίων το κόστος το πλήρωσε αποκλειστικά ο λαός .[102]

Η επιλογή να δοθεί βήμα στον Μανώλη Αξιώτη στα Ματωμένα Χώματα σηματοδοτεί μια κοινωνική και πολιτική κριτική.[103] Ο Αξιώτης δεν είναι ήρωας πολέμου ή πολιτικό πρόσωπο, αλλά θύμα των αποφάσεων που ελήφθησαν από τις ελίτ. Με αυτόν τον τρόπο, η Σωτηρίου έθεσε στο προσκήνιο τη διάσταση της ταξικής ανάλυσης της τραγωδίας, φέρνοντας στο φως την απώλεια, την εκμετάλλευση και την αγωνία των λαϊκών στρωμάτων. Αυτή η προσέγγιση αντιτίθεται στην αρχική ρομαντική ή εθνικιστική πρόσληψη του γεγονότος, ενισχύοντας τη συνειδητοποίηση ότι ο ξεριζωμός ήταν αποτέλεσμα εσφαλμένης πολιτικής διαχείρισης και όχι μόνο δυσμενών στρατιωτικών εξελίξεων. Η έμφαση στον ωμό ρεαλισμό και την ανθρώπινη διάσταση του τραύματος, απογυμνωμένη από εθνικούς εξωραϊσμούς, αποτέλεσε το κλειδί για την αιχμηρή πολιτική και κοινωνική χροιά του έργου της.

Η λογοτεχνική μαρτυρία της Διδώς Σωτηρίου αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα όταν εξετάζεται υπό το πρίσμα των ευρύτερων κοινωνικών συνεπειών της Μικρασιατικής Καταστροφής στην Ελλάδα. Ο εκτοπισμός οδήγησε στην υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών με τη Συνθήκη της Λωζάνης, με αποτέλεσμα την άφιξη περίπου 1,5 εκατομμυρίου προσφύγων στην ελληνική επικράτεια, υπό εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες.[104]

[101] Σωτηρίου, «Η μικρασιατική καταστροφή…», σ. 12.
[102] Στο ίδιο.
[103] Διδώ Σωτηρίου, *Ματωμένα χώματα*, 43η έκδ. (Αθήνα: Κέδρος, 1962), σ. 7–8.
[104] «Από τη "Μεγάλη Ιδέα" στη Μικρασιατική Καταστροφή», Ριζοσπάστης, Αθήνα 10–11 Αυγούστου 2019.

Η ένταξη αυτού του τεράστιου πληθυσμού στο σχεδόν χρεοκοπημένο ελληνικό κράτος προκάλεσε βαθιές τομές σε όλα τα επίπεδα της κοινωνίας.[105] Η Σωτηρίου καταγράφει λογοτεχνικά αυτόν τον μετασχηματισμό, ο οποίος είχε ως αποτέλεσμα:

- Οικονομική Αλλαγή: Τη δημιουργία μιας πολυπληθούς εργατικής τάξης στα μεγάλα αστικά κέντρα, αναδιατάσσοντας την παραγωγική δομή.[106]
- Κοινωνική Ενσωμάτωση: Την ανάγκη στέγασης και περίθαλψης, με τη σημαντικότερη εγκατάσταση να λαμβάνει χώρα στη Μακεδονία, όπου οι πρόσφυγες μετασχημάτισαν την τοπική οικονομία και πολιτιστική ταυτότητα, μετατρέποντας την αρχική τραγωδία σε «εποποιΐα» δημιουργίας.[107]

Μέσα από τη ρεαλιστική αφήγηση της Σωτηρίου, η Καταστροφή δεν είναι πλέον ένα απομακρυσμένο ιστορικό γεγονός, αλλά ένας καταλυτικός παράγοντας που άλλαξε ριζικά την εθνική και θρησκευτική ομοιογένεια της Ελλάδας.[108]Η λογοτεχνία της υπηρέτησε, επομένως, τη διαμόρφωση μιας δημοκρατικής και κοινωνικά ευαίσθητης συνείδησης, αναδεικνύοντας τις ευθύνες και τον αντίκτυπο της Ιστορίας στην καθημερινότητα των απλών ανθρώπων, θεμελιώνοντας έτσι ένα νέο πρότυπο προσφυγικής πεζογραφίας που θα επηρεάσει τους επόμενους συγγραφείς.

2.2. Η Αποτύπωση του Ξεριζωμού: Ανάλυση του Έργου «Οι Νεκροί Περιμένουν...» και η Εισαγωγή της Αστικής Τραγωδίας

Το έργο «Οι Νεκροί Περιμένουν...» (1959) συνιστά την πρώτη μυθιστορηματική κατάθεση της Διδώς Σωτηρίου στο θέμα της Μικρασιατικής Καταστροφής, λειτουργώντας ως κρίσιμο μεταβατικό στάδιο στη συνολική της θεματογραφία.[109] Η λογοτεχνία της Σωτηρίου, σε αντίθεση με την πρωτογενή και βαθιά βιωματική αφήγηση της αιχμαλωσίας (όπως αυτή του Βενέζη), αποσκοπεί στην κοινωνική ανάλυση και στην ιστορική αιτιολόγηση του τραύματος, τοποθετώντας το γεγονός του ξεριζωμού στο ευρύτερο πολιτικό και ταξικό του πλαίσιο.

[105] Στο ίδιο.
[106] Σωτηρίου, «Η μικρασιατική καταστροφή…», σ. 10-15.
[107] Κολιόπουλος και Μιχαηλίδης, σ. 3.
[108] «Από τη "Μεγάλη Ιδέα" στη Μικρασιατική Καταστροφή», *Ριζοσπάστης*, Αθήνα 10–11 Αυγούστου 2019.
[109] Διδώ Σωτηρίου, *Οι νεκροί περιμένουν...*, 5η έκδ. (Αθήνα: Κέδρος, 1977), σ. 3-5

Ο ίδιος ο τίτλος του έργου, «Οι Νεκροί Περιμένουν...», είναι απόλυτα ενδεικτικός της πρόθεσης της συγγραφέως: οι νεκροί δεν αποτελούν μόνο παθητικά θύματα, αλλά μετατρέπονται σε επιτακτική ηθική και ιστορική υποχρέωση για τους επιζώντες.[110]Αυτή η αναμονή των νεκρών καθιστά τη λογοτεχνία της Σωτηρίου λογοτεχνία αυτογνωσίας και κριτικής ενδοσκόπησης, καλώντας τον αναγνώστη σε μια δημόσια λογοδοσία για τις αιτίες που οδήγησαν στην τραγωδία. Το έργο, εστιάζοντας αρχικά στην οδύσσεια μιας αστικής οικογένειας, εισάγει τη διάσταση της ταξικής απώλειας, η οποία διαφοροποιείται σημαντικά από την απώλεια της αγροτικής ζωής που θα αναλυθεί στα Ματωμένα Χώματα.[111]

Η Διδώ Σωτηρίου επιλέγει ως αφηγηματική αφετηρία την πόλη του Αϊδινίου, τη γενέτειρά της, η οποία υπήρξε θέατρο άγριων συγκρούσεων πριν ακόμη από την κατάρρευση του μετώπου, αναδεικνύοντας έτσι την πρότερη επισφάλεια της ελληνικής παρουσίας.[112] Η επιλογή αυτή επιβεβαιώνεται από τις προφορικές μαρτυρίες της εποχής. Συγκεκριμένα, η μαρτυρία της Βιολέττας Αμοργιανού από τη συλλογή «Η Έξοδος»[113] συνηγορεί με την κεντρική θέση της Σωτηρίου: περιγράφεται η άμεση αντίδραση του τουρκικού στοιχείου και η οργάνωση τακτικών και ατάκτων στρατιωτών (Τσετών) που άρχισαν να «προσπαθοῦν νὰ σφάξουν τοὺς χριστιανούς» αμέσως μετά την είσοδο των Ελλήνων. Η μαρτυρία αυτή θεμελιώνει ιστορικά την αίσθηση προδοσίας και την βίαιη διάρρηξη της συμβίωσης που αποτελεί τον πυρήνα της αφήγησης της Σωτηρίου.

Η κεντρική μεταφορά που χρησιμοποιεί η συγγραφέας για να περιγράψει την ψευδή αισιοδοξία και την επιφανειακή ευημερία του μικρασιατικού αστισμού είναι εντυπωσιακή:

> «Το μελαχρινό πρόσωπό του με τα μαύρα μάτια, το πλαισιώνουν ολόξανθες μπούκλες που πέφτουν, καλαίσθητα, κάτω από ένα ροζ, ανάλαφρο καπελάκι, χαρωπό σύμβολο μιας ρόδινης, ξένοιαστης ζωής... Κι όμως δεν ήταν αληθινές! Τις είχαν αγοράσει και ράψει πάνω στο καπέλο του παιδιού για να σκεπάσουν και να εξωραΐσουν μια...».[114]

[110] Στο ίδιο, σ. 5.
[111] Διδώ Σωτηρίου, *Ματωμένα χώματα*, 43η έκδ. (Αθήνα: Κέδρος, 1962).
[112] Σωτηρίου, ό.π.
[113] Βασίλης Μηνακάκης, επιμ., *Η Έξοδος. Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικρασίας* (Τόμος Β', Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 2022), σ. 13.
[114] Σωτηρίου, *Οι νεκροί περιμένουν...*, σ. 2.

Οι «ψεύτικες, ολόξανθες μπούκλες» πάνω στο «μελαχρινό» και «χλωμό» πρόσωπο συνιστούν μια οξεία πολιτισμική και κοινωνική κριτική. Συμβολίζουν την προσπάθεια «εξωραϊσμού» και την πλαστή υιοθέτηση ενός Δυτικού, υποτιθέμενου ανώτερου, προτύπου ζωής από τη μικρασιατική αστική τάξη. Αυτή η επίπλαστη ομορφιά και η «ρόδινη, ξένοιαστη ζωή» αποδεικνύεται μια βαθιά ριζωμένη αυταπάτη, καθώς η πραγματικότητα της γεωπολιτικής έντασης και της εθνικιστικής βίας ήταν έτοιμη να την καταλύσει.

Η βίαιη είσοδος της Καταστροφής δεν είναι απλώς η απώλεια της πατρίδας, αλλά η απότομη απογύμνωση από τις κοινωνικές και πολιτισμικές ψευδαισθήσεις. Η αφαίρεση των «ψεύτικων μπουκλών» αφήνει πίσω το «χλωμό» και ανυπεράσπιστο πρόσωπο του προσφυγικού ελληνισμού, αναγκάζοντάς τον να αντιμετωπίσει την ωμή πραγματικότητα της απώλειας κοινωνικής θέσης και περιουσίας.[115]

Αυτή η εστίαση στην αστική απώλεια ενισχύεται από το μεταγενέστερο έργο της, «Μέσα στις φλόγες», όπου η ηρωίδα, Αλίκη Μάγη, περιγράφει την καταστροφή του Αϊδινίου και την τραγωδία της Σμύρνης. Η Σωτηρίου τονίζει τις «δραματικές περιγραφές» της πόλης που «παραδόθηκε στις φλόγες και πνίγηκε στο αίμα» [116], επιβεβαιώνοντας τη μεταφορά της πύρινης κάθαρσης που εξάλειψε την αστική τάξη και ταυτόχρονα τις αυταπάτες της.

Ο συγκερασμός της λογοτεχνικής με την προφορική μαρτυρία[117] καθιστά την περιγραφή της βίας ακαταμάχητη. Οι μαρτυρίες επιβεβαιώνουν τη φρίκη, περιγράφοντας κτηνώδεις ατάκτους όπως ο Σινιάς και η Χανούμισσα που έσφαζαν «χωρίς να γλύτωνε κανένας», καθώς και τις σφαγές σε χριστιανικές συνοικίες, σχολεία και εκκλησίες. Η αναφορά σε «γυναικόπαιδα, κεφάλια πεταμένα» και τη μητέρα που αναγκάζεται να τρέξει με το μωρό της μέσα στη φωτιά και να παρακαλά τους φρουρούς «Σκότωσέ με νὰ μὴ μὲ πάρουν οἱ Τοῦρκοι», αποτελεί την ακραία βιωματική επικύρωση της πύρινης κάθαρσης και της απώλειας που περιγράφει η Σωτηρίου.

Το ψυχικό τραύμα στα έργα της Σωτηρίου δεν περιορίζεται στην ανάμνηση της βίας, αλλά επεκτείνεται στην προσφυγική πραγματικότητα και τη διάλυση της οικογένειας και του

[115] Στο ίδιο, σ. 3.
[116] Διδώ Σωτηρίου, *Μέσα στις φλόγες*, 2η έκδ. (Αθήνα: Κέδρος, 2011), σ. 5–15.
[117] Βασίλης Μηνακάκης, επιμ., *Η Έξοδος. Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικρασίας* (Τόμος Β', Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 2022), σ. 14-17.

κοινωνικού ιστού. Η μετάβαση από τη «ρόδινη, ξένοιαστη ζωή»[118] στην προσφυγιά είναι ένα σοκ που κλονίζει τη δομή της μικρασιατικής ταυτότητας.

Η οικογένεια, φτάνοντας στην Ελλάδα, δεν βρίσκει μόνο φυσικό καταφύγιο, αλλά έρχεται αντιμέτωπη με «θύελλες οικογενειακές, πολεμικές, κοινωνικές». Η απώλεια της κοινωνικής θέσης από εύποροι αστοί σε φτωχούς πρόσφυγες του Πειραιά, επιφέρει ένα τραύμα ταξικής υποβάθμισης, το οποίο είναι εξίσου οδυνηρό με τον ξεριζωμό. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Στέφου, ενός ήρωα του Μέσα στις φλόγες, ο οποίος «σταμάτησε το σχολείο και εργαζόταν σκληρά» για την επιβίωση της οικογένειας, υπογραμμίζοντας την πρόωρη ωρίμανση και την απώλεια της παιδικής ηλικίας λόγω της οικονομικής δυσπραγίας.[119]

Η Σωτηρίου, μέσω της αφήγησης της Αλίκης, τονίζει τον αντίκτυπο του πολέμου στην ψυχή των παιδιών[120], φέρνοντας στο φως τη διάσταση της μετα-μνήμης δηλαδή, του τραύματος που κληροδοτείται στις επόμενες γενιές μέσω των αφηγήσεων. Αυτή η ψυχοκοινωνική εστίαση μεταφέρει το βάρος της αφήγησης από την περιγραφή της βίας (όπως στην αιχμαλωσία του Βενέζη) στην ανάλυση των μακροπρόθεσμων συνεπειών της βίας στην κοινωνική και ψυχική υγεία του εκτοπισμένου πληθυσμού. Η αγωνία για το μέλλον και η προσπάθεια να ξανασηκωθούν συνιστούν την «εποποιΐα» της προσφυγικής εγκατάστασης.

Η θεμελιώδης συμβολή της Σωτηρίου, ήδη από το «Οι Νεκροί Περιμένουν...», έγκειται στην πολιτική και ιδεολογική κριτική της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η τραγωδία δεν αντιμετωπίζεται ως φυσική καταστροφή, αλλά ως η καταληκτική ήττα της, του εθνικού οράματος που είχε λειτουργήσει ως κύριος συνεκτικός δεσμός, αλλά που αποδείχθηκε μια ουτοπική και καταστροφική στρατηγική.[121]

Η Διδώ Σωτηρίου, μετατρέπει την προσφυγική πεζογραφία από ένα απλό μνημόσυνο σε ένα πολιτικό εργαλείο για τη διαμόρφωση της δημοκρατικής συνείδησης. Η κριτική της στην εθνική ελίτ, η ανάδειξη της ταξικής διάστασης του τραύματος και η εστίαση στην ανάγκη για ιστορική αλήθεια (οι «νεκροί περιμένουν»)[122] προετοιμάζουν το έδαφος για τον πλήρη εξανθρωπισμό και

[118] Διδώ Σωτηρίου, *Οι νεκροί περιμένουν...*, 5η έκδ. (Αθήνα: Κέδρος, 1977), σ. 3.
[119] Διδώ Σωτηρίου, *Μέσα στις φλόγες*, 2η έκδ. (Αθήνα: Κέδρος, 2011), σ. 11.
[120] Στο ίδιο.
[121] «Από τη "Μεγάλη Ιδέα" στη Μικρασιατική Καταστροφή», *Ριζοσπάστης*, 10–11 Αυγούστου 2019.
[122] Διδώ Σωτηρίου, *Οι νεκροί περιμένουν...*, 5η έκδ. (Αθήνα: Κέδρος, 1977).

την ταξική ανάλυση του τραύματος, που θα εκφραστεί με την αφήγηση του λαϊκού ήρωα, του Μανώλη Αξιώτη, στο επόμενο και κορυφαίο της έργο, τα Ματωμένα Χώματα.

2.3. Τα «Ματωμένα Χώματα»: Η Κορυφαία Έκφραση της Ταξικής και Λαϊκής Μαρτυρίας

Η έκδοση του μυθιστορήματος «Ματωμένα Χώματα» (1962) από τη Διδώ Σωτηρίου δεν υπήρξε απλώς ένα σημαντικό λογοτεχνικό γεγονός, αλλά συνιστά τη θεμελιώδη ιδεολογική και αφηγηματική τομή στην προσφυγική πεζογραφία, μεταφέροντας το επίκεντρο της Καταστροφής από το αστικό τραύμα και την ατομική οδύσσεια όπως αυτά είχαν παρουσιαστεί στα προγενέστερα έργα της, όπως το Οι Νεκροί Περιμένουν....[123] Η συγγραφέας, με συνειδητή πρόθεση, πραγματοποίησε μια ταξική μεταστροφή στην αναπαράσταση της ιστορίας, δίνοντας για πρώτη φορά τη φωνή και την οπτική γωνία στον αγρότη και τον εργάτη, σε εκείνον που υπήρξε το βασικό θύμα τόσο των ιμπεριαλιστικών σχεδίων όσο και της βίας. Η κεντρική αυτή επιλογή της Σωτηρίου, η ανάδειξη του Μανώλη Αξιώτη, ενός απλού αγρότη από το χωριό Κιρκιντζέ, ως πρωτοπρόσωπου αφηγητή[124], είναι μεθοδολογικά καθοριστική. Ο Αξιώτης δεν βιώνει την τραγωδία ως πτώση από ένα κοινωνικό αξίωμα ή ως πολιτική ήττα, αλλά ως απώλεια της ίδιας της ρίζας της ύπαρξής του: της γης, του μόχθου και του ταξικού του ανήκειν. Μέσα από την αφήγησή του, το έργο αποκτά χαρακτήρα μυθιστορήματος-δοκιμίου για την ταξική διάσταση της ιστορίας και της εθνικής καταστροφής, μετατρέποντας τον προσωπικό λόγο σε καθολική λαϊκή μαρτυρία.

Ο Μανώλης Αξιώτης δεν είναι μια απλή λογοτεχνική φιγούρα, αλλά η ενσάρκωση του συλλογικού βιώματος του ξεριζωμένου αγροτικού πληθυσμού. Η γλώσσα του είναι λιτή, ωμή, γεμάτη λαϊκό ρεαλισμό και παροιμίες, απογυμνώνοντας τον πόλεμο από κάθε εθνικό ή ηρωικό εξωραϊσμό. Αυτή η γλώσσα καθιστά το έργο άμεσα προσβάσιμο και πιστευτό στα λαϊκά στρώματα, στα οποία η Σωτηρίου ήθελε να απευθυνθεί. Η αρχική περιγραφή της ζωής στον Κιρκιντζέ είναι μεν ειδυλλιακή, καθώς είναι γεμάτη από τις οσμές και τα χρώματα της Αιολικής Γης[125] και περιγράφει την προσήλωση στη γεωργική ζωή, όμως η Σωτηρίου φροντίζει να διατηρήσει μια κριτική απόσταση από τον ρομαντισμό. Ο Αξιώτης περιγράφει τη ζωή ως μια διαρκή πάλη για την επιβίωση, όπου η γη είναι το απόλυτο αγαθό και η πηγή της ταυτότητας, εξ ου και ο τίτλος «Ματωμένα Χώματα»: τα χώματα είναι ποτισμένα τόσο με τον τιτάνιο μόχθο του αγρότη για την καλλιέργεια όσο και, εν τέλει, με το αίμα της βίας και της Καταστροφής. Παράλληλα, ο Αξιώτης

[123] Στο ίδιο.
[124] Διδώ Σωτηρίου, *Ματωμένα χώματα*, 43η έκδ. (Αθήνα: Κέδρος, 1962).
[125] Στο ίδιο, σ. 12.

αρνείται να δαιμονοποιήσει τον απλό τουρκικό λαό, αναδεικνύοντας τη συνύπαρξη και τη γειτνίαση που διεκόπη βίαια από τους φανατισμούς και τις πολιτικές αποφάσεις, ενισχύοντας έτσι τη σαφή αντι-εθνικιστική χροιά του έργου.

Η κεντρική ιδεολογική συνεισφορά της Σωτηρίου είναι η απενοχοποίηση του λαού και η ιστορική καταδίκη της άρχουσας τάξης. Ο πόλεμος για τον Μανώλη Αξιώτη δεν είναι ένας αγώνας για την «Ελλάδα των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών», αλλά μια ταξική καταδίκη, μια θυσία που επιβλήθηκε από τα «ιμπεριαλιστικά σχέδια» και τα «συμφέροντα της άρχουσας τάξης». Ο Αξιώτης νιώθει ότι χρησιμοποιήθηκε ως «κρέας για τα κανόνια» από την πολιτική ελίτ, η οποία με την εμμονή της στην «Μεγάλη Ιδέα» οδήγησε τον λαό σε μια ουτοπική και τελικά καταστροφική περιπέτεια .[126]Η κριτική του είναι άμεση και απροκάλυπτη κατά των «μεγάλων» και των «πολιτικών» που τον έστειλαν στην καταστροφή[127], αποκαλύπτοντας μια ενδο-εθνική σύγκρουση που είναι εξίσου οδυνηρή με τη σύγκρουση με τον ξένο κατακτητή. Ουσιαστικά, η Σωτηρίου υποστηρίζει ότι η Καταστροφή ήταν η συνέπεια της ταξικής πολιτικής και όχι απλώς μιας στρατιωτικής ατυχίας, επιβάλλοντας την αρχή της πολιτικής ευθύνης στο προσκήνιο της ιστορικής μνήμης. Αυτή η οπτική αποτέλεσε το έναυσμα για τη ριζοσπαστικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας και την υιοθέτηση ενός κριτικού, αριστερού αφηγήματος για την εθνική ιστορία.

Η ανάλυση του έργου της Σωτηρίου αποκτά το πλήρες της νόημα μέσα από τη συγκριτική αντιπαραβολή με την πρωτοποριακή αλλά θεματικά διαφορετική μαρτυρία του Ηλία Βενέζη στο Το νούμερο 31328.[128] Ο Βενέζης, ως διανοούμενος και αυτόπτης μάρτυρας της αιχμαλωσίας, επικεντρώνεται στη λυρική, ποιητική και βαθιά ψυχολογική καταγραφή της φρίκης, της απώλειας της ανθρωπιάς και του αγώνα για την ατομική φυσική επιβίωση. Η ενοχή στην αφήγηση του Βενέζη είναι σαφώς εξωτερική, στρεφόμενη κατά της τουρκικής βαρβαρότητας. Αντιθέτως, η Σωτηρίου, όντας από τη δεύτερη γενιά των λογοτεχνών της Καταστροφής και αντλώντας τη μαρτυρία της από τις αφηγήσεις του λαού, εστιάζει στη συλλογική απώλεια και την ταξική εκμετάλλευση. Η ενοχή στα Ματωμένα Χώματα είναι πρωτίστως εσωτερική, στρεφόμενη κατά της ελληνικής πολιτικής ελίτ, και η γλώσσα είναι ωμά ρεαλιστική και πολιτικά φορτισμένη, σε αντίθεση με το λυρισμό του Βενέζη. Μέσω του έργου της, η Σωτηρίου ολοκλήρωσε τη

[126] «Από τη “Μεγάλη Ιδέα” στη Μικρασιατική Καταστροφή», *Ριζοσπάστης*, Αθήνα 10–11 Αυγούστου 2019.
[127] Σωτηρίου, *Ματωμένα χώματα,* σ. 10-12.
[128] Ηλίας Βενέζης, *Το νούμερο 31328: Το βιβλίο της σκλαβιάς*, 47η έκδ. (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2004).

διαμόρφωση της «μετα-μνήμης», δηλαδή της μνήμης που κληροδοτείται σε όσους δεν βίωσαν προσωπικά την Καταστροφή, αλλά την προσέλαβαν μέσα από αφηγήσεις. Ο Αξιώτης έκανε το τραύμα προσιτό και κατανοητό στα λαϊκά στρώματα της Ελλάδας, συμβάλλοντας στην ευρύτερη κοινωνική και πολιτική αποδοχή των προσφύγων όχι μόνο ως παθητικών θυμάτων, αλλά ως δυναμικών κοινωνικών παραγόντων που ήταν έτοιμοι να διεκδικήσουν τη θέση τους στη νέα πατρίδα.

Η δυναμική του έργου ολοκληρώνεται με την αναφορά στις συνέπειες του ξεριζωμού και στην «εποποιΐα» της εγκατάστασης. Η μαζική εισροή των προσφύγων, οι οποίοι αρχικά έμοιαζαν με «ομηρικά φαντάσματα» που αναζητούσαν νέα πατρίδα, άλλαξε ριζικά τον κοινωνικό και οικονομικό χάρτη της Ελλάδας. Η Σωτηρίου, αν και εστιάζει στον πόνο της απώλειας, δίνει έμφαση στη δημιουργική δύναμη των εκτοπισμένων. Οι Μικρασιάτες, με την εργατικότητα και την τεχνογνωσία τους, συνέβαλαν αποφασιστικά στην ανάπτυξη της γεωργίας και στην καλλιέργεια νέων προϊόντων, όπως ο καπνός, και στη δημιουργία μιας πολυπληθούς εργατικής τάξης στα αστικά κέντρα.[129] Τα Ματωμένα Χώματα λειτουργούν ως η λογοτεχνική καταγραφή αυτής της μεταμόρφωσης: από το αίμα της ήττας και της απώλειας στην Ανατολία, στο αίμα του μόχθου που ποτίζει τη νέα γη της Ελλάδας. Η Σωτηρίου καθιέρωσε με αυτό το έργο ένα πρότυπο ρεαλιστικής, κοινωνικής λογοτεχνίας που επέδρασε βαθιά στη νεοελληνική πεζογραφία, μετατρέποντας τον «απλό άνθρωπο» σε φορέα της ιστορικής αλήθειας και της πολιτικής κριτικής, προσφέροντας έτσι το πιο ολοκληρωμένο και ιδεολογικά φορτισμένο μνημόσυνο στη Μικρασιατική Καταστροφή.

2.4. Πέρα από τη Μυθοπλασία: Η Ιστορική και Πολιτική Διάσταση της Διδώς Σωτηρίου

Η Διδώ Σωτηρίου αναγνωρίζεται δικαίως ως η συγγραφέας που μετέφερε τη λογοτεχνία της Μικρασιατικής Καταστροφής από το πεδίο της ατομικής μαρτυρίας και της βιωματικής φρίκης στο πεδίο της ιστορικής συνείδησης και της ταξικής ανάλυσης. Η προσέγγισή της ξεπέρασε την απλή μυθοπλασία, φιλοδοξώντας να κατανοήσει και να καταδικάσει τα ιστορικά αίτια της τραγωδίας, όχι μόνο μέσα από το μνημειώδες Ματωμένα Χώματα[130], αλλά και μέσω μιας σειράς έργων που ενίσχυσαν τη θέση της. Η προσπάθειά της για ολιστική προσέγγιση του γεγονότος κορυφώθηκε με τη συγγραφή του ιστορικού δοκιμίου «Η Μικρασιατική Καταστροφή και η

[129] Σωτηρίου, «Η μικρασιατική καταστροφή…», σ. 10-12.
[130] Σωτηρίου, *Ματωμένα χώματα*, σ. 7–12, 170–260, 320–335.

στρατηγική του ιμπεριαλισμού στην Ανατολική Μεσόγειο», όπου συνδέει ευθέως το εθνικό τραύμα με τις γεωπολιτικές και ταξικές δομές. Ωστόσο, για να γίνει κατανοητή η συνολική συμβολή της, είναι απαραίτητο να εξεταστεί πώς η μυθοπλασία της, ακόμη και τα έργα που απευθύνονται σε νεότερο κοινό, όπως το «Μέσα στις φλόγες»[131], λειτουργούν ως ενισχυτικά ντοκουμέντα των ιστορικών και πολιτικών της θέσεων.

Η ολιστική προσέγγιση της Σωτηρίου στο δοκίμιο του 1975 εστιάζει στην κατανόηση της Μικρασιατικής Καταστροφής ως αποτέλεσμα ιμπεριαλιστικής στρατηγικής. Το βασικό της επιχείρημα είναι ότι η Καταστροφή δεν ήταν μια απλή στρατιωτική ατυχία, αλλά το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της εμπλοκής της ελληνικής πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας στα ιμπεριαλιστικά συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων στην περιοχή. Η εμμονή στην «Μεγάλη Ιδέα»[132] χρησίμευσε, κατά τη Σωτηρίου, ως ιδεολογική κάλυψη για την εξυπηρέτηση των οικονομικών και πολιτικών φιλοδοξιών μιας συγκεκριμένης άρχουσας τάξης. Η συγγραφέας υποστηρίζει ότι το κόστος αυτής της ουτοπικής και ταξικά υποκινούμενης πολιτικής το πλήρωσε βαρύτατα ο απλός λαός της Μικράς Ασίας, ο οποίος μετατράπηκε σε «κρέας για τα κανόνια»[133] και, εν τέλει, σε πρόσφυγες.[134]

Η αναζήτηση των αιτιών από τη Σωτηρίου δεν περιορίζεται στην πολιτική ευθύνη, αλλά επεκτείνεται στις κοινωνικές και ταξικές συνέπειες της Καταστροφής. Αναλύεται πώς η μαζική εισροή του 1,5 εκατομμυρίου προσφύγων[135] οδήγησε στον ανασχηματισμό του κοινωνικού ιστού της Ελλάδας και στη δημιουργία μιας νέας εργατικής τάξης στα αστικά κέντρα. Το «Μέσα στις φλόγες» δίνει σε αυτό το ιστορικό γεγονός πρόσωπο και υπόσταση. Η ηρωίδα, η Αλίκη, και ο αδελφός της, ο Στέφος, βιώνουν τη ταξική υποβάθμιση και τη φτώχεια στην Ελλάδα, αντιμέτωποι με τις «θύελλες οικογενειακές, πολεμικές, κοινωνικές».[136]Η ανάγκη του Στέφου να «σταματήσει το σχολείο και να εργαστεί σκληρά»[137] για την επιβίωση της οικογένειας είναι η συγκεκριμένη βιωματική απόδειξη του ιστορικού επιχειρήματος: η αστική τάξη της Μικράς Ασίας, φτάνοντας στην Ελλάδα, υποχρεώθηκε να μετασχηματιστεί σε προλεταριάτο. Η απώλεια της παιδικής

[131] Διδώ Σωτηρίου, *Μέσα στις φλόγες*, 2η έκδ. (Αθήνα: Κέδρος, 2011).
[132] «Από τη "Μεγάλη Ιδέα" στη Μικρασιατική Καταστροφή», *Ριζοσπάστης*, 10–11 Αυγούστου 2019
[133] Διδώ Σωτηρίου, *Ματωμένα χώματα*, 43η έκδ. (Αθήνα: Κέδρος, 1962).
[134] Σωτηρίου, ό.π., σ. 300–335.
[135] Στο ίδιο.
[136] Σωτηρίου, *Ματωμένα χώματα*, σ. 90-92.
[137] Στο ίδιο, σ. 111.

αθωότητας και η πρόωρη ωρίμανση του Στέφου και της Αλίκης αποτυπώνουν το ψυχικό κόστος της μετάβασης, το οποίο είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με το ταξικό κόστος της Καταστροφής.

Η συμβολή της στη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης είναι η πιο διαρκής κληρονομιά της Σωτηρίου. Με το δοκίμιο του 1975, η συγγραφέας έδωσε ένα πολιτικό εργαλείο στη μνήμη, επιτρέποντας την κριτική επανεξέταση της επίσημης ιστορίας και την απομυθοποίηση της «Μεγάλης Ιδέας» ως κινητήριας δύναμης.[138] Ταυτόχρονα, μέσω των έργων της, έδωσε φωνή σε όσους δεν είχαν ακουστεί – στον λαό. Ενώ τα Ματωμένα Χώματα έδωσαν φωνή στον αγρότη, το «Μέσα στις φλόγες», γραμμένο για νεότερο κοινό, διασφάλισε ότι αυτή η πολιτικά φορτισμένη και κοινωνικά συνειδητή αφήγηση του τραύματος, εστιάζοντας στη ψυχική ρήξη και την αντίσταση μέσω της εργασίας, θα γινόταν μέρος της διαγενεακής μνήμης ή «μετα-μνήμης». Η Σωτηρίου, με τη διττή της ιδιότητα, ως ιστορικός κριτικός και ως μυθιστοριογράφος, πέτυχε να μετατρέψει το εθνικό τραύμα από ένα απλό μνημόσυνο σε μια πράξη αυτογνωσίας και πολιτικής αφύπνισης, απαιτώντας από το έθνος να αποδεχθεί την ταξική και πολιτική διάσταση της Καταστροφής. Η απαίτηση ότι οι «νεκροί περιμένουν...»[139] δικαίωση και αλήθεια, και όχι απλή θλίψη, συνοψίζει την πολιτική και ιστορική της τοποθέτηση.

2.5. Συμπεράσματα Κεφαλαίου

Το κεφάλαιο αυτό επικεντρώθηκε στην ανάλυση της Διδώς Σωτηρίου και του έργου της, αναδεικνύοντας τον τρόπο με τον οποίο η συγγραφέας κατόρθωσε να επεκτείνει ριζοσπαστικά το πεδίο της προσφυγικής πεζογραφίας. Η προσέγγιση της Σωτηρίου αποτέλεσε τομή, καθώς μετέφερε το βάρος της αφήγησης από την πρωτογενή, ατομική μαρτυρία (όπως αυτή εκφράζεται από την πρώτη γενιά) σε μια συστηματική κοινωνική και πολιτική ανάλυση του τραύματος του ξεριζωμού. Η Σωτηρίου δεν αναζήτησε απλώς την ανάμνηση, αλλά τη δικαίωση και την αλήθεια που «περιμένουν οι νεκροί», μετατρέποντας το εθνικό τραύμα σε πολιτικό εφόδιο για την αυτογνωσία.

Η Σωτηρίου εισήγαγε μια ταξική μεταστροφή στην αφήγηση, η οποία ήταν θεμελιώδης. Ενώ στα πρώτα της έργα, όπως το Οι Νεκροί Περιμένουν..., περιγράφει την ψευδαίσθηση και την απώλεια της αστικής τάξης (μέσα από τη μεταφορά των «ολόξανθων μπουκλών»), με τα «Ματωμένα Χώματα» έδωσε φωνή στον αγρότη Μανώλη Αξιώτη, καταγράφοντας την εμπειρία του λαϊκού,

[138] «Από τη "Μεγάλη Ιδέα" στη Μικρασιατική Καταστροφή», *Ριζοσπάστης*, Αθήνα 10–11 Αυγούστου 2019.
[139] Διδώ Σωτηρίου, *Οι νεκροί περιμένουν...*, 5η έκδ. (Αθήνα: Κέδρος, 1977).

αγροτικού μικρασιατικού ελληνισμού. Η χρήση της ωμά ρεαλιστικής και λαϊκής γλώσσας κατέστησε το έργο της το πιο προσβάσιμο και επιδραστικό στα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Η λαϊκή εμπειρία αναδείχθηκε όχι μόνο ως βίωμα, αλλά ως ταξική εμπειρία, με τον Αξιώτη να καταδικάζει ανοιχτά την ελληνική πολιτική ελίτ για την προδοσία και την εκμετάλλευση του λαού ως «κρέας για τα κανόνια».

Η συμβολή της Σωτηρίου κορυφώθηκε με την ιστορική και πολιτική της κριτική, η οποία αναπτύχθηκε τόσο στη μυθοπλασία όσο και στο δοκίμιο «Η Μικρασιατική Καταστροφή και η στρατηγική του ιμπεριαλισμού στην Ανατολική Μεσόγειο». Η συγγραφέας κατηγόρησε ευθέως την «Μεγάλη Ιδέα» ως ουτοπικό και ταξικά υποκινούμενο σχέδιο, επιμένοντας ότι η Καταστροφή ήταν το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της εμπλοκής της Ελλάδας στα ιμπεριαλιστικά συμφέροντα. Αυτή η οπτική ήταν καταλυτική για τη διαμόρφωση μιας κριτικής μετα-μνήμης που απομυθοποίησε το εθνικό αφήγημα. Παράλληλα, έργα όπως το «Μέσα στις φλόγες» ενίσχυσαν αυτή τη θέση, καθώς περιέγραψαν με συγκλονιστικό τρόπο τις κοινωνικές και ταξικές συνέπειες του ξεριζωμού στην Ελλάδα, την ψυχική ρήξη της Αλίκης και την οικονομική υποβάθμιση του αδελφού της, Στέφου, ο οποίος αναγκάστηκε να εργαστεί σκληρά και να εγκαταλείψει το σχολείο. Με αυτόν τον τρόπο, η Σωτηρίου ανέδειξε τη μετάβαση των Μικρασιατών από αστούς σε δημιουργικούς αλλά φτωχούς παράγοντες του κοινωνικού μετασχηματισμού, ειδικά στην εποποιΐα της εγκατάστασης στη Μακεδονία. Η Σωτηρίου, τελικά, μετέτρεψε το προσφυγικό υπόδειγμα από θρήνο σε πρόταση για πολιτική αφύπνιση και ειρήνη.

3. Η Προσφυγική Πεζογραφία του Στρατή Μυριβήλη

3.1 Στρατής Μυριβήλης: Ο Λυρισμός του Τραύματος και η Προσφυγική Εγκατάσταση

Ο Στρατής Μυριβήλης (Ευστράτιος Σταματόπουλος), αναμφίβολα ένας από τους σπουδαιότερους εκπροσώπους της πεζογραφίας του 20ού αιώνα[140], αναδείχθηκε ως η κορυφαία φωνή της προσωπικής εμπειρίας του πολέμου και του τραύματος της Μικρασιατικής Καταστροφής. Το έργο του δεν περιορίστηκε σε μια απλή καταγραφή γεγονότων, αλλά υπήρξε μια λυρική ανασύνθεση της Ιστορίας, εμποτισμένη με έναν βαθύ ανθρωπισμό. Η κατανόηση της λογοτεχνικής του προσφοράς προϋποθέτει την εξέταση των βιωματικών του καταβολών, της ένταξής του στο πνευματικό κλίμα της εποχής του και της άρρηκτης σχέσης του με τη Λέσβο.

Η βιογραφία του Μυριβήλη είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις στρατιωτικές συγκρούσεις που διαμόρφωσαν την Ελλάδα. Γεννημένος το 1890 στη Συκαμιά της Λέσβου, ολοκλήρωσε τις σπουδές του στο Γυμνάσιο Μυτιλήνης το 1909 και εγκαταστάθηκε στην Αθήνα. Η στρατιωτική του θητεία, κατά την οποία πολέμησε εθελοντικά στους Βαλκανικούς Πολέμους, στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και στη Μικρασιατική Εκστρατεία αποτέλεσε τη θεμελιώδη πηγή της τέχνης του[141] .

Η εμπειρία αυτή δεν ήταν απλώς παρατήρηση, αλλά μια βύθιση στη φρίκη του πολέμου των χαρακωμάτων. Το τραύμα που βίωσε στη Μικρά Ασία και το μέτωπο της Μακεδονίας μεταφράστηκε σε έναν βαθιά ριζωμένο αντιπολεμικό λόγο, ο οποίος διαπερνά το έργο του. Ο Μυριβήλης, μέσω της γραφής του, διερευνά τις ψυχολογικές επιπτώσεις της σύγκρουσης, όπως αποτυπώνονται στις εσωτερικές συγκρούσεις των χαρακτήρων του, που συχνά ανακαλούν τη βία και την απώλεια μέσα από τις περιγραφές της πόλης και της καθημερινότητας.[142] Στο μυθιστόρημα «Η Δασκάλα με τα Χρυσά Μάτια», το τραύμα του ήρωα Λεωνή Δρίβα συνδέεται άμεσα με συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές της Μικράς Ασίας, όπως η πόλη Eskişehir, όπου νοσηλεύτηκε και βίωσε τις ψυχικές και σωματικές συνέπειες του μετώπου .[143] Αυτή η λογοτεχνική καταγραφή της στρατιωτικής εμπειρίας συμπληρώνεται και ενισχύεται από τις προσωπικές μαρτυρίες της σειράς «Έξοδος», οι οποίες αναδεικνύουν την αντίστοιχη τραγωδία από την πλευρά

[140] Στρατής Μυριβήλης, *Η Δασκάλα με τα Χρυσά Μάτια.* (Αθήνα: Το Βήμα – Βιβλιοθήκη, 2008), σ. 2.
[141] Στο ίδιο.
[142] Μυριβήλης, ό.π., σ. 14
[143] Στο ίδιο, σ. 40-70.

του άμαχου πληθυσμού.[144] Ενώ ο Μυριβήλης εστιάζει στην ενδοσκόπηση του στρατιώτη, η *«Έξοδος»* τεκμηριώνει τον βίαιο εκτοπισμό και το χάος της φυγής, όπου χιλιάδες άνθρωποι βρέθηκαν σε κατάσταση απόλυτου αποπροσανατολισμού και απώλειας της πατρικής εστίας. Το τραύμα που βίωσε ο Μυριβήλης στο μέτωπο βρήκε την κοινωνική του αντανάκλαση στον εκτοπισμό των μαζών. Αυτή η περίοδος, γεμάτη από εικόνες στρατιωτικής ζωής και εντάσεων [145], κατέστησε τον Μυριβήλη έναν εκφραστή της γενιάς που σημαδεύτηκε από τον πόλεμο. Η επιστροφή του στη Λέσβο το 1923, αμέσως μετά την Καταστροφή, έκλεισε τον κύκλο του βιώματος και άνοιξε τον κύκλο της λογοτεχνικής επεξεργασίας.[146]

Ο Μυριβήλης υπήρξε κεντρικό πρόσωπο της Γενιάς του '30, της πνευματικής κίνησης που προσπάθησε να ορίσει την ελληνική ταυτότητα μετά την εθνική καταστροφή. Η συμβολή του στον νεοελληνικό μοντερνισμό έγκειται στην αναζήτηση μιας νέας αφηγηματικής γλώσσας. Ο Μυριβήλης εγκατέλειψε τον ξεπερασμένο ρεαλισμό και εισήγαγε στον πεζό λόγο έναν έντονο λυρισμό, μια ποιητική διάθεση που μεταμόρφωνε το ωμό υλικό της Ιστορίας σε αισθητική εμπειρία.

Αυτός ο ποιητικός ρεαλισμός χαρακτηρίζεται από την εστίαση στην εσωτερική πάλη και την ψυχολογική ανάλυση των χαρακτήρων. Για παράδειγμα, η διεισδυτική ματιά στην ερωτική και ψυχική σύγκρουση του κεντρικού ήρωα, του Λεωνή, στο μυθιστόρημα «Η Δασκάλα με τα Χρυσά Μάτια», καταδεικνύει αυτή τη στροφή προς το εσωτερικό βίωμα.[147]Η τάση της Γενιάς του ’30 να στραφεί στο μικρό, προσωπικό βίωμα ως πηγή αυθεντικότητας, μακριά από τις Μεγάλες Ιδέες, εκφράζεται πλήρως στη γραφή του Μυριβήλη, η οποία είναι γεμάτη συμβολισμούς και έντονα συναισθηματικά φορτία. Οι αναφορές σε μορφές της πνευματικής και κοινωνικής ζωής της εποχής[148] υπογραμμίζουν το πλαίσιο της αναζήτησης και της ανανέωσης μέσα στο οποίο κινήθηκε ο συγγραφέας.

Η Λέσβος είναι η γεωγραφική και συμβολική ρίζα του έργου του Μυριβήλη. Πέρα από τον τόπο καταγωγής του από τη Συκαμιά[149], το νησί γίνεται το σύμβολο της νέας εγκατάστασης και της

[144] Βασίλης Μηνακάκης, επιμ., *Η Έξοδος. Μαρτυρίες από τις επαρχίες της Κεντρικής και Νότιας Μικρασίας* (Τόμος Δ', Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 2022), σ. 137–138.
[145] Καφετζάκη, σ. 320-321.
[146] Μυριβήλης, *Η Δασκάλα με τα Χρυσά Μάτια,* σ. 11.
[147] Στο ίδιο.
[148] Καφετζάκη, σ. 304-305.
[149] Μυριβήλης, ό.π., σ.11.

αντοχής του ελληνισμού μετά το 1922. Η Λέσβος λειτουργεί ως γεωγραφικός και πνευματικός αντίποδας στην απώλεια της απέναντι Μικρασιατικής ακτής.

Στο έργο του «Η Παναγιά η Γοργόνα», η αίσθηση της χαμένης πατρίδας και η προσπάθεια ριζώματος είναι κεντρική. Ο Γιάγκος, ο κεντρικός ήρωας, κουβαλάει μια βαθιά «δίψα νὰ ξαναδῆ τὸ ἴδιο τὸ λιμάνι» της Μικράς Ασίας, αναζητώντας τη «πνοὴ τῆς δικῆς του τῆς πατρίδας» στο νέο του περιβάλλον.[150]Η θάλασσα και το φυσικό τοπίο της Λέσβου, με τις εκτενείς περιγραφές της θαλασσοβραχιάς όπου ορθώνεται το ξωκλήσι της Παναγιάς της Γοργόνας [151], συμβάλλουν στην αίσθηση του «πώς» οι πρόσφυγες προσπαθούν να συμφιλιωθούν με τη νέα γη.

Η Λέσβος αναδεικνύεται και ως κέντρο της ελαιοπαραγωγικής ζωής, παράγοντας που συνδέει άμεσα τη φύση με τον μόχθο και την οικονομική επιβίωση. Ο Μυριβήλης τονίζει πως «Όλος ο κόσμος... απ' αυτού κρέμουνται», αναφερόμενος στην κρίσιμη σημασία του «λιομαζώματος» για τα ενενήντα οχτώ χωριά του νησιού. Οι περιγραφές του λιοτριβειού στη Σκάλα και των ελαιώνων που κατακαλύπτουν τους λόφους[152], ενσωματώνουν το τοπικό στοιχείο ως βασικό παράγοντα της νέας ζωής των προσφύγων. Η θεματική της λαϊκής τέχνης και των τεχνών του νησιού[153] ενισχύει την εικόνα της Λέσβου ως τόπου ανασυγκρότησης.

3.2 Πώς ο Μυριβήλης εξανθρωπίζει και εξωραΐζει τη βία

Η μοναδική συμβολή του Στρατή Μυριβήλη στη νεοελληνική πεζογραφία έγκειται στην ικανότητά του να χρησιμοποιεί τον λυρισμό και την ποιητική γλώσσα όχι για να ωραιοποιήσει ή να εξιδανικεύσει τη φρίκη του πολέμου και του τραύματος, αλλά για να την εξανθρωπίσει και να της προσδώσει μια διάσταση μεταφυσικής αντοχής. Η τεχνική αυτή, που τον καθιστά βασικό εκπρόσωπο της πεζογραφίας του 20ού αιώνα[154], λειτουργεί ως αντίβαρο στον ωμό ρεαλισμό.

Ο Μυριβήλης, έχοντας βιώσει ο ίδιος τη φρίκη του μετώπου[155], δεν την απέφυγε, αλλά χρησιμοποίησε τη γλώσσα ως εργαλείο μεταφοράς του τραύματος σε πνευματικό πεδίο. Ο «ποιητικός ρεαλισμός» του επιτρέπει να περιγράψει τη βία του θανάτου και της καταστροφής με λέξεις που φέρνουν κοντά το ανθρώπινο στοιχείο με το φυσικό.

---

[150] Στρατής Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2008), σ. 18.
[151] Στο ίδιο.
[152] Μυριβήλης, ό.π. σ. 18
[153] Καφετζάκη, σ. 312-313.
[154] Στρατής Μυριβήλης, *Η Δασκάλα με τα Χρυσά Μάτια* (Αθήνα: Το Βήμα – Βιβλιοθήκη, 2008).
[155] Στο ίδιο.

Για παράδειγμα, ενώ η «Ζωή εν Τάφω» εστιάζει στον «τάφο» (το χαρακώμα), ο λυρισμός επιτρέπει στον στρατιώτη να διατηρήσει την ανθρωπιά του μέσω της σύνδεσης με τη μνήμη ή τη φύση.[156]Αυτός ο μηχανισμός επιβίωσης διαχέεται και στα μεταγενέστερα έργα. Η εσωτερική σύγκρουση και η μελαγχολία του Λεωνή στην «Δασκάλα»[157] είναι ο λυρικός τρόπος του Μυριβήλη να εκφράσει τις ψυχολογικές επιπτώσεις του πολέμου, μετατρέποντας το εξωτερικό τραύμα σε ψυχικό δράμα. Η εξανθρώπιση έγκειται στο γεγονός ότι ο συγγραφέας δεν περιγράφει απλώς πτώματα, αλλά ψυχές που παλεύουν να βρουν νόημα.

Η φύση και το τοπίο στη γραφή του Μυριβήλη λειτουργούν ως η κορυφαία ποιητική μεταφορά, η οποία συχνά έρχεται σε δραματική αντίθεση με την ανθρώπινη βία. Η έντονη και λεπτομερής περιγραφή του φυσικού περιβάλλοντος απομακρύνει τον αναγνώστη από τη φρίκη της ανθρώπινης ιστορίας και τον φέρνει κοντά στην αρχέγονη και αιώνια τάξη του κόσμου.

Στο μυθιστόρημα «Η Παναγιά η Γοργόνα», η θάλασσα και ο βράχος της εκκλησίας δεν είναι απλά σκηνικό, αλλά ζωντανοί οργανισμοί. Ο βράχος περιγράφεται με έντονο ανθρωπομορφισμό και μυθική διάσταση: «Σηκώνει τὴ χήτη του μὲς ἀπὸ τὰ νερὰ σὰ θεριὸ ποὺ ξενέρισε τὸ μισὸ καὶ ἐκεῖ πέτρωσε». Αυτή η λυρική χρήση του τοπίου (του Ψαραδολίμανου και των «τῆς Παναγιᾶς τὰ Ράχτα») εξωραΐζει, όχι τη βία, αλλά την αντίσταση της ζωής απέναντί της. Η ομορφιά της φύσης της Λέσβου, με τους καταπράσινους ελαιώνες[158], γίνεται ο χώρος όπου η λύτρωση και η ριζοβολία είναι δυνατές, μετά την απώλεια της πατρίδας στη Μικρά Ασία.[159]

Η ποιητική γλώσσα του Μυριβήλη δεν περιορίζεται στις μεγάλες περιγραφές, αλλά εισχωρεί στην καθημερινή ζωή και τη λαϊκή έκφραση, εξυψώνοντας τον μόχθο και την απλή ανθρώπινη ύπαρξη. Αυτή η τεχνική εξανθρωπίζει τη συλλογική προσπάθεια για επιβίωση μετά την καταστροφή.

Η περιγραφή του λιομαζώματος αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα ποιητικής μεταφοράς της αγροτικής εργασίας. Οι γυναίκες, με τα χρωματιστά σαλβάρια και τα καλάθια με τις γαλάζιες χάντρες, παρουσιάζονται σαν ποιητικές μορφές μέσα στο τοπίο. Ακόμη και η μπουρού του λιοτριβειού στη Σκάλα γίνεται ποιητικό σύμβολο: «μια δυνατή σφυρίχτρα, που ουρλιάζει μές τη

[156] Στρατής Μυριβήλης, *Η Ζωή εν Τάφω. Το βιβλίο του πολέμου* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2006).
[157] Μυριβήλης, ό.π., σ.14.
[158] Στρατής Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2008), σ.18.
[159] Στο ίδιο, σ. 10.

μαύρη νύχτα» και «γεμίζει αντίλαλο τα ράχτα και τις λαγκαδιές»[160], προσδίδοντας έναν σχεδόν μυθολογικό ρυθμό στον μόχθο των κατοίκων.

Ο Μυριβήλης, χρησιμοποιώντας μια γλώσσα πλούσια σε εικόνες και αισθήσεις, αντλεί από τη λαϊκή παράδοση και την ομορφιά του πολιτισμού της Λέσβου[161] για να υπενθυμίσει ότι, παρά την καταστροφή[162], η ανθρώπινη δημιουργία και η αισθητική αξία της ζωής επιμένουν. Ο λυρισμός του είναι, εν τέλει, μια τεχνική ηθικής αντίστασης απέναντι στον παραλογισμό της βίας.

Η σχέση μεταξύ Ανθρώπου και Φύσης αποτελεί έναν κομβικό θεματικό άξονα στη λογοτεχνία του Στρατή Μυριβήλη, ιδίως όταν αυτή έρχεται αντιμέτωπη με το ιστορικό τραύμα του πολέμου και της προσφυγικής εγκατάστασης. Ο Μυριβήλης, αναγνωρισμένος ως κορυφαίος εκπρόσωπος της πεζογραφίας του 20ού αιώνα[163], χρησιμοποιεί το φυσικό περιβάλλον με έναν διττό ρόλο: άλλοτε ως αιώνιος, σιωπηλός μάρτυρας της ανθρώπινης καταστροφής και άλλοτε ως το πρωταρχικό αντίδοτο που επιτρέπει την ψυχική και φυσική ανασυγκρότηση των τραυματισμένων χαρακτήρων του.

Κατά την πολεμική εμπειρία του Μυριβήλη, η φύση λειτουργεί ως λυρικό αντίβαρο στον παραλογισμό της βίας, με τη φρίκη του μετώπου και των χαρακωμάτων να έρχεται σε αντίθεση με την αιώνια, αδιάφορη τάξη της. Ενώ ο άνθρωπος διαλύεται μέσα στη φθορά και την αγριότητα του πολέμου[164], η φύση συνεχίζει τον αιώνιο κύκλο της, γεγονός που εντείνει την τραγικότητα της ανθρώπινης μοίρας και αναδεικνύει τον παραλογισμό της σύγκρουσης. Αυτή η σιωπηρή συνέχεια του φυσικού κύκλου γίνεται μέτρο σύγκρισης που τονίζει την εσωτερική φθορά του ανθρώπου, δημιουργώντας την ψυχική μελαγχολία και το τραύμα που ακολουθεί τους χαρακτήρες και στα μεταγενέστερα έργα, όπως ο Λεωνής στην «Δασκάλα με τα Χρυσά Μάτια».[165]

Η διάσταση της φύσης ως αρχέγονου και αμετάβλητου όγκου τονίζεται στο «Η Παναγιά η Γοργόνα». Εκεί,ο βράχος της εκκλησίας, που ορθώνεται στη θαλασσοβραχιά του Ψαραδολίμανου, περιγράφεται με έντονο ανθρωπομορφισμό ως ένα «θεριὸ ποὺ ξενέρισε τὸ μισὸ καὶ ἐκεῖ πέτρωσε».[166] Αυτός ο όγκος υποδηλώνει μια δύναμη που είναι πέρα από την ανθρώπινη

[160] Μυριβήλης, ό.π., σ. 18.
[161] Καφετζάκη, σ. 312-313.
[162] Στο ίδιο, σ. 320-321.
[163] Μυριβήλης, *Η Δασκάλα με τα Χρυσά Μάτια*.
[164] Καφετζάκη, ό.π. σ. 320-321.
[165] Μυριβήλης, ό.π., σ.14.
[166] Στρατής Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2008).

παρέμβαση, συμβολίζοντας την αντοχή του φυσικού κόσμου απέναντι στην παροδική ανθρώπινη καταστροφή. Η φύση, δηλαδή, δεν συμμετέχει στο ανθρώπινο δράμα, αλλά με την ίδια της την ύπαρξη επιβεβαιώνει την ανάγκη για επιστροφή στην τάξη και την ηρεμία.

Ο πιο σημαντικός ρόλος της φύσης είναι αυτός του πρωταρχικού αντίδοτου και της πηγής ριζοβολίας για τους εκτοπισμένους. Μετά την απώλεια της Μικράς Ασίας[167], η επιστροφή και η εγκατάσταση στη Λέσβο σηματοδοτεί την αναζήτηση μιας νέας σχέσης με τη γη, η οποία θα επιτρέψει την ψυχική και οικονομική ανασυγκρότηση.

Ο Μυριβήλης χρησιμοποιεί τη φύση όχι μόνο ως στατικό σκηνικό, αλλά ως δυναμικό στοιχείο που ενσωματώνει και εξυψώνει την ανθρώπινη προσπάθεια. Η αναφορά στο λιοτριβειό στη Σκάλα και η περιγραφή του ελιόμυλου, που «γεμίζει αντίλαλο τα ράχτα και τις λαγκαδιές»[168], εξυψώνει λυρικά τον μόχθο, μετατρέποντας τον ήχο της εργασίας σε ύμνο στη ζωή που συνεχίζεται. Ο ήχος αυτός, που ξυπνάει τα χωριά, είναι ένας ρυθμός ζωής που αποκαθιστά την τάξη και το νόημα μετά το χάος. Τέλος, η φύση και τα προϊόντα της γίνονται πολιτισμικό κεφάλαιο, ενισχύοντας την εικόνα της Λέσβου ως τόπου ανασυγκρότησης, όπου η ζωή ξαναβρίσκει τον δρόμο της μέσα από την παράδοση.[169]Εν τέλει, η σχέση Ανθρώπου-Φύσης στη λογοτεχνία του Μυριβήλη είναι η έκφραση μιας βαθιάς ανθρωπιστικής πίστης: ότι η ζωή επιμένει και ριζώνει ξανά, βρίσκοντας τη λύτρωσή της στους αιώνιους κύκλους της γης, πέρα και πάνω από κάθε ανθρώπινη καταστροφή.

3.3. Η Προσφυγική Μνήμη και η Νέα Πατρίδα

Ο Μυριβήλης, όντας ο ίδιος Λέσβιος που επέστρεψε στο νησί το 1923[170], προσέφερε μια μοναδική οπτική γωνία: τη γέφυρα μεταξύ της χαμένης πατρίδας και της νέας ρίζας. Η ανάλυση του έργου του σε σχέση με τους σύγχρονούς του, Ηλία Βενέζη και Διδώ Σωτηρίου, αναδεικνύει την ιδιαίτερη συμβολή του στην πολιτισμική κληρονομιά του Μικρασιατικού Ελληνισμού.

Η θεματική της εγκατάστασης στα έργα του Στρατή Μυριβήλη, ιδίως στα χρονικά της Λέσβου όπως η «Παναγιά η Γοργόνα» και οι αναφορές στον «Βασίλη τον Αρβανίτη» και το «λιομάζωμα», παρουσιάζει τη διαδικασία της ριζοβολίας ως πράξη αντοχής και σύνδεσης με τη γη, αποτελώντας τη φυσική συνέχεια της ανθρώπινης επιβίωσης που πρωτοείδαμε στη «Ζωή εν Τάφω». Ο

[167] Στο ίδιο.
[168] Μυριβήλης, ό.π., σ.18.
[169] Καφετζάκη, σ. 301.
[170] Μυριβήλης, *Η Δασκάλα με τα Χρυσά Μάτια*, σ.2.

Μυριβήλης δεν αντιμετωπίζει τη Λέσβο ως ξένο έδαφος, αλλά ως έναν τόπο με τον οποίο οι πρόσφυγες έχουν ήδη πολιτισμικούς δεσμούς. Αυτή η γεωγραφική και πολιτισμική εγγύτητα με την απέναντι Μικρά Ασία[171] διευκολύνει την «επανασύνδεση» του εκτοπισμένου πληθυσμού με τον ελληνισμό.

Η προσφυγική πεζογραφία είναι ένα πολυσχιδές φαινόμενο, και η προσέγγιση του Μυριβήλη γίνεται σαφέστερη όταν αντιπαρατίθεται με αυτή των δύο άλλων μεγάλων συγγραφέων της Μικρασιατικής Καταστροφής, του Ηλία Βενέζη και της Διδώς Σωτηρίου. Και οι τρεις συγγραφείς ανήκουν στη Γενιά του '30 και διαχειρίστηκαν το συλλογικό τραύμα, αλλά με διαφορετικούς άξονες.

Ο Ηλίας Βενέζης κυρίως με το έργο του «Αιολική Γη», και αργότερα με το «Αριθμός 31328», εστιάζει κατά κύριο λόγο στο παρελθόν και την απώλεια. Η προσέγγισή του είναι συχνά λυρική και νοσταλγική, αλλά με έναν τρόπο που εξιδανικεύει την χαμένη πατρίδα, την «Αιολική Γη», ως έναν παράδεισο που χάθηκε οριστικά. Ο Βενέζης τείνει να τονίζει την τραυματική μνήμη, αναζητώντας την ομορφιά και την αθωότητα που καταστράφηκε. Η γραφή του συχνά καθορίζεται από την ελεγειακή διάθεση και τη φωνή του θύματος, που μάχεται να διατηρήσει την ανάμνηση του «προ-καταστροφικού» κόσμου.

Αντίθετα, η Διδώ Σωτηρίου (της οποίας το έργο «Ματωμένα χώματα» αποτελεί θεμελιώδη πηγή της προσφυγικής πεζογραφίας) εστιάζει στην κριτική μαρτυρία και τη διερεύνηση των κοινωνικών και πολιτικών αιτιών. Η προσέγγισή της είναι πιο ρεαλιστική και κοινωνιολογική. Η Σωτηρίου, μέσω της αφήγησης του κεντρικού ήρωα, φέρνει στο προσκήνιο την ταξική πάλη, την εκμετάλλευση και τον ρόλο των Μεγάλων Δυνάμεων στην καταστροφή. Η κριτική μαρτυρία της έχει έντονο πολιτικό και ιστορικό πρόσημο, με σκοπό όχι μόνο την καταγραφή της μνήμης, αλλά και την κριτική ανάλυση των γεγονότων. Η Σωτηρίου αναζητά την ιστορική δικαίωση και την κατανόηση του πώς οι άνθρωποι, παρά τις πολιτικές αποφάσεις, προσπάθησαν να επιβιώσουν και να διατηρήσουν την αξιοπρέπειά τους.

Ο Στρατής Μυριβήλης βρίσκεται σε ένα ενδιάμεσο πεδίο: ενώ η «Ζωή εν Τάφω» εστιάζει στο τραύμα του πολέμου (όπως ο Βενέζης), η πεζογραφία του για την εγκατάσταση (π.χ. «Η Παναγιά

[171] Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, σ. 10.

η Γοργόνα») εστιάζει στη σύνδεση του παρελθόντος με το παρόν. Ο Μυριβήλης χρησιμοποιεί τον λυρικό ρεαλισμό για να εξανθρωπίσει τη διαδικασία της εγκατάστασης. Η Λέσβος (τόπος του Μυριβήλη) και η Μικρά Ασία (τόπος απώλειας) γίνονται συγκοινωνούντα δοχεία πολιτισμού. Ο Μυριβήλης δεν νοσταλγεί έναν χαμένο παράδεισο (όπως ο Βενέζης), ούτε εστιάζει στην πολιτική κριτική (όπως η Σωτηρίου), αλλά στην ψυχική και φυσική ριζοβολία του ανθρώπου, κάτι που ίσως συνδέεται με το γεγονός ότι ο ίδιος δεν υπήρξε πρόσφυγας. Στην περίπτωση του Στρατή Μυριβήλη, η πεζογραφία του για την προσφυγιά – ιδιαίτερα στην «Παναγιά τη Γοργόνα» – υιοθετεί μια οπτική που υπερβαίνει τα στενά γεωγραφικά όρια της Μικράς Ασίας. Ο Καπτα-Λιάς, με τη φράση «Απ' αυτόν τον κόσμο είμαι κι εγώ, γιέ μου. Πατριωτάκια είμαστε, βλέπεις», μετατρέπει τον εκτοπισμό σε μια οικουμενική ανθρώπινη εμπειρία και αναδεικνύει την ανάγκη εσωτερικής ριζοβολίας στη νέα γη .[172] Ωστόσο, οι μαρτυρίες των προσφύγων από τα Αλάτσατα, τον Τσεσμέ, τη Μάκρη και τα Μοσχονήσια, όπως αυτές καταγράφονται στο βιβλίο Έξοδος, σκιαγραφούν μια πραγματικότητα βαθιά δεμένη με τη συγκεκριμένη, απτή πατρίδα που χάθηκε. Οι πρόσφυγες περιγράφουν με λεπτομέρειες τον βίαιο εκτοπισμό, τις καταστροφές, τη λεηλασία των χωριών, τη φυγή προς τη Σμύρνη και την αγωνιώδη επιβίβαση σε καΐκια, στοιχειώνοντας την αφήγησή τους με εικόνες φόβου, απώλειας και αποκοπής από έναν τόπο συγκεκριμένο και αναπόσπαστο από την ταυτότητά τους.[173] Σε αντίθεση με την πανανθρώπινη προοπτική του Μυριβήλη, οι μαρτυρίες επιμένουν στην τοπικότητα, στη μνήμη της χαμένης γης και στη δυσκολία άμεσης «ριζοβολίας» στον νέο χώρο. Έτσι, ενώ ο λογοτέχνης επιδιώκει να εξανθρωπίσει την εγκατάσταση μέσα από έναν λυρικό ρεαλισμό που ενώνει παλιό και νέο, οι μαρτυρίες υπογραμμίζουν τη σκληρή και συχνά τραυματική εμπειρία της πρώτης εγκατάστασης, φωτίζοντας πτυχές που δεν απηχούν στην πιο εξιδανικευμένη, «καθολική» ταυτότητα του Καπτα-Λιά. Η αντιπαράθεση ανάμεσα στην ποιητική καθολικότητα του Μυριβήλη και τον ωμό ρεαλισμό των προσφυγικών αφηγήσεων αναδεικνύει τη σημασία της σύνθεσης λογοτεχνικής και τεκμηριωμένης μνήμης για την κατανόηση της Μικρασιατικής Καταστροφής.

Ο κεντρικός χαρακτήρας του, ο Γιάγκος στην «Παναγιά την Γοργόνα», φέρει τη «δίψα νὰ ξαναδῆ τὸ ἴδιο τὸ λιμάνι» της Μικράς Ασίας, αναζητώντας τη «πνοὴ τῆς δικῆς του τῆς πατρίδας» στο νέο περιβάλλον.[174] Η τελική του επιλογή είναι να ριζώσει στη Λέσβο, ενσωματώνοντας τη μνήμη στη

[172] Στο ίδιο, σ.10.
[173] Βασίλης Μηνακάκης, επιμ., *Η Έξοδος. Μαρτυρίες από τον Δυτικό Παράλιο Πόντο και την Παφλαγονία* (Τόμος ΙΒ', Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 2022), σ. 20-21.
[174] Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα,* σ.10.

νέα του ζωή, αντί να την αφήσει να τον καταβάλει. Η συμβολή του Μυριβήλη έγκειται στην εστίαση στο Μέλλον μέσω της λύτρωσης που προσφέρει η Φύση και η Εργασία, χρησιμοποιώντας τον λυρισμό για να μετατρέψει το τραύμα σε δημιουργία.

Η λογοτεχνική παραγωγή του Στρατή Μυριβήλη είναι θεμελιώδης για τη διατήρηση της πολιτισμικής κληρονομιάς των χαμένων πατρίδων, κυρίως μέσω της ενσωμάτωσης της μνήμης στον τόπο της εγκατάστασης, τη Λέσβο. Η προσέγγισή του δεν αφορά την απλή καταγραφή εθίμων, αλλά τη μεταφορά του πνεύματος της Μικράς Ασίας στη νέα πραγματικότητα, δημιουργώντας μια σύνθεση του τοπικού και του προσφυγικού στοιχείου.

Καταρχάς, η γλώσσα του Μυριβήλη αποτελεί τη σπουδαιότερη κληρονομιά. Ο λυρισμός του βασίζεται σε μια γλώσσα πλούσια σε λαϊκά στοιχεία, εκφράσεις και εικόνες που ανακαλούν τον τρόπο ζωής και την πνευματική παραγωγή των ανατολικών ακτών, ακόμα και αν το έργο διαδραματίζεται στη Λέσβο. Αυτή η γλωσσική επιλογή διατηρεί ζωντανή τη φωνή των χαμένων πατρίδων, ενισχύοντας την αίσθηση της συνέχειας.

Δεύτερον, η λεπτομερής περιγραφή της αγροτικής ζωής και του μόχθου στη Λέσβο λειτουργεί ως μνημείο της παραδοσιακής εργασίας του τόπου. Ο Μυριβήλης παρουσιάζει με ζωντάνια την ελαιοκομική δραστηριότητα, σημειώνοντας πως «εἶναι ἡ μεγάλη ἐποχή, τῆς ἐλιᾶς ἡ ἐποχή» και ότι «ἀπὸ τὸ λιανὸ κλωνὶ τῆς ἐλιᾶς ζυγιάζεται ἡ ζήση τους». Στις ίδιες σελίδες περιγράφει τους ραβδιστάδες και τους εργάτες του λιοτριβιού που «γεμίζουν τὰ χωράφια καὶ τοὺς δρόμους», αποτυπώνοντας έναν αυθεντικό κόσμο μόχθου. Παράλληλα, ο συγγραφέας αποδίδει την εργατικότητα των Μικρασιατών προσφύγων κυρίως μέσα από τη θαλασσινή τους δράση. Αφού «ἔσφιξαν τὸ ζουνάρι καὶ ρίχτηκαν στὴ δουλειά», «μερεμέτισαν τὶς βάρκες» και άρχισαν να ψαρεύουν συστηματικά, ενώ «ψάρευαν, βλαστημοῦσαν, ἔπιναν ρακί», δείχνοντας έτσι τη μεταφορά της εργασιακής τους ηθικής στη νέα πατρίδα. Με αυτόν τον τρόπο, ο Μυριβήλης δεν ταυτίζει την αγροτική ζωή της Λέσβου με τον πολιτισμό εργασίας των Μικρασιατών, αλλά αναδεικνύει παράλληλες μορφές μόχθου που συμπορεύονται και συναρθρώνονται μέσα στην τοπική κοινωνία.[175] Οι περιγραφές των μαζώχτρων με τα «χρωματιστά σαλβάρια» και τα

[175] Στο ίδιο, σ. 18-38.

«κουδουνιστά βραχιόλια»[176], που είναι παρούσες και σε οπτικά τεκμήρια της αγροτικής ζωής[177], συνθέτουν μια εικόνα της πολιτισμικής συνέχειας μέσα από την αλλαγή του γεωγραφικού χώρου.

Τρίτον, ο Μυριβήλης διατηρεί τη θρησκευτική και λαϊκή παράδοση της Μικράς Ασίας μέσω των μυθολογικών αναφορών του. Η λατρεία της Παναγιάς της Γοργόνας και η σύνδεσή της με τη θάλασσα και τον βράχο (ένα στοιχείο που είναι κοινό στη λατρεία των ακριτικών περιοχών) προσφέρει μια μεταφυσική διάσταση στη μνήμη. Ο ήρωας Γιάγκος κουβαλάει τον πόνο της απώλειας της Μικράς Ασίας[178], αλλά βρίσκει παρηγοριά και νέα πνευματική ρίζα στη λατρεία της Παναγιάς στη Λέσβο. Αυτό δείχνει ότι η ταυτότητα των προσφύγων δεν διαλύθηκε, αλλά βρήκε νέα έκφραση και ενίσχυση στον τόπο της εγκατάστασης.

Τέλος, η δημοσιογραφική δράση του Μυριβήλη στη Λέσβο, όπου ίδρυσε την εβδομαδιαία εφημερίδα Καμπάνα και την καθημερινή εφημερίδα Ταχυδρόμος[179], εντάσσεται στην προσπάθεια πολιτισμικής ανασυγκρότησης. Μέσα από τα έντυπα αυτά, ο Μυριβήλης συνέβαλε στη διαμόρφωση μιας ενιαίας πολιτισμικής συνείδησης στο νησί, γεφυρώνοντας τις διαφορές μεταξύ ντόπιων και προσφύγων και διατηρώντας ζωντανή τη μνήμη της χαμένης πατρίδας, ενώ παράλληλα εστίαζε στη νέα δημιουργία. Η συμβολή του, συνολικά, έγκειται στο ότι δεν περιέγραψε τη μνήμη ως μια απολιθωμένη ανάμνηση, αλλά ως ζωντανό στοιχείο που μεταμόρφωσε τη νέα πατρίδα.

3.4 Συμπεράσματα Κεφαλαίου

Ο Στρατής Μυριβήλης αναδεικνύεται ως η κορυφαία φωνή της λυρικής επεξεργασίας του τραύματος της Μικρασιατικής Καταστροφής, καταλαμβάνοντας μια διακριτή θέση στο πεδίο της προσφυγικής πεζογραφίας. Η ανάλυση επιβεβαίωσε ότι η τέχνη του είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις βιωματικές του καταβολές τη θητεία στα μέτωπα του πολέμου με το τραύμα του στρατιώτη να μεταφράζεται σε έναν βαθιά ριζωμένο αντιπολεμικό λόγο. Σε αντίθεση με την ελεγειακή νοσταλγία του Βενέζη και την πολιτική κριτική της Σωτηρίου, ο Μυριβήλης εστιάζει στον λυρικό ρεαλισμό ως μέθοδο για την εξανθρώπιση της βίας και την αναζήτηση της ψυχικής ριζοβολίας.

[176] Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα,* σ.18-22.
[177] Καφετζάκη, σ. 302-303.
[178] Μυριβήλης, ό.π., σ. 18-38.
[179] Στρατής Μυριβήλης, *Η Δασκάλα με τα Χρυσά Μάτια*, σ. 2.

Η κεντρική θεματική του Μυριβήλη είναι η διαλεκτική του ριζώματος, με τη Λέσβο να λειτουργεί ως συμβολική και γεωγραφική γέφυρα με τη χαμένη Μικρά Ασία. Η φύση και η εργασία αποτελούν το πρωταρχικό αντίδοτο στο τραύμα: η Φύση προσφέρει την αιώνια, αμετάβλητη τάξη της, ενώ ο μόχθος του λιομαζώματος εξυψώνεται λυρικά σε τελετουργικό ρυθμό, μετατρέποντας τον πόνο σε οικονομική και κοινωνική δημιουργία. Αυτή η εστίαση στην πράξη της επιβίωσης και της πολιτισμικής συνέχειας αποτελεί τη σπουδαιότερη συμβολή του στη διατήρηση της πολιτισμικής κληρονομιάς του Μικρασιατικού Ελληνισμού.

Εντούτοις, η καθολικότητα της ταυτότητας μέσω της φράσης του Καπτα-Λιά («᾽Απὸ τοῦτο τὸν κόσμο εἶμαι καὶ γώ») τίθεται σε γόνιμη αντιπαράθεση με τις μαρτυρίες της σειράς «Έξοδος» από τον Τσεσμὲ και τα Αλάτσατα. Οι μαρτυρίες αυτές συνηγορούν υπέρ του Μυριβήλη, επιβεβαιώνοντας τη λύτρωση μέσω της επιτυχημένης ενσωμάτωσης (οικονομική δημιουργία). Ταυτόχρονα, διαψεύδουν τον λυρισμό του, αναδεικνύοντας περιπτώσεις όπου η ασυμβίβαστη προσκόλληση στη στενά γεωγραφική ταυτότητα (τοπικότητα) και το πολιτισμικό κενό εμπόδισαν τη ριζοβολία. Η σύνθεση αυτής της διαλεκτικής ανάμεσα στο λογοτεχνικό ιδεώδες της λύτρωσης και τον ωμό ρεαλισμό των ατομικών μαρτυριών είναι απαραίτητη για την πλήρη κατανόηση της πολυσχιδούς φύσης της προσφυγικής μνήμης.

4. Συμπεράσματα

Η παρούσα διπλωματική εργασία ανέδειξε τον καθοριστικό ρόλο της ελληνικής προσφυγικής πεζογραφίας ως βασικού μηχανισμού κατανόησης, επεξεργασίας και μετάδοσης της εμπειρίας της Μικρασιατικής Καταστροφής του 1922. Μέσα από τη συνδυαστική μελέτη ιστορικών πηγών, μαρτυριών και λογοτεχνικών κειμένων, κατέστη σαφές ότι η προσφυγική εμπειρία δεν μπορεί να αποτυπωθεί επαρκώς μόνο μέσω της επίσημης ιστοριογραφίας, αλλά απαιτεί τη συμπληρωματική συμβολή της λογοτεχνίας, η οποία φωτίζει τις βιωματικές, ψυχολογικές και ηθικές διαστάσεις του τραύματος.

Οι τόμοι των βιβλίων «Η Έξοδος» προσέφεραν το απαραίτητο μαρτυρικό υπόβαθρο, επιβεβαιώνοντας με αμεσότητα τη βιαιότητα του ξεριζωμού, την εμπειρία της απώλειας και τη διάρρηξη της κοινωνικής συνέχειας των μικρασιατικών κοινοτήτων. Οι προφορικές μαρτυρίες κατέδειξαν ότι το τραύμα της Καταστροφής δεν περιορίζεται στο ίδιο το γεγονός της φυγής, αλλά εκτείνεται στη μακρά διαδικασία της εγκατάστασης, της κοινωνικής περιθωριοποίησης και της αγωνιώδους προσπάθειας επιβίωσης στη νέα πατρίδα. Η σύγκρισή τους με τις λογοτεχνικές αφηγήσεις ανέδειξε ισχυρές θεματικές συγκλίσεις, επιβεβαιώνοντας ότι η λογοτεχνία αντλεί από τη συλλογική μνήμη και, ταυτόχρονα, τη διαμορφώνει.

Η ανάλυση των έργων του Ηλία Βενέζη ανέδειξε ένα συνεκτικό λογοτεχνικό πρότυπο της προσφυγικής εμπειρίας, το οποίο εξελίσσεται από τη φάση της απώλειας και του τραύματος έως την προσπάθεια ενσωμάτωσης και αναγέννησης. Το «Το Νούμερο 31328» αποτυπώνει με ωμό ρεαλισμό την απόλυτη απογύμνωση της ανθρώπινης ταυτότητας και τη βιολογική και ηθική φθορά του αιχμαλώτου, ενώ η «Αιολική Γη» και η «Γαλήνη» λειτουργούν ως αφηγηματικοί χώροι μνήμης, αναστοχασμού και αγώνα για τη δημιουργία νέας ζωής. Ο Βενέζης μετατρέπει το προσωπικό βίωμα σε συλλογική μαρτυρία, καθιστώντας το τραύμα κοινό κτήμα της ιστορικής συνείδησης.

Η Διδώ Σωτηρίου, από την πλευρά της, διεύρυνε το πεδίο της ανάλυσης, μετατοπίζοντας το ενδιαφέρον από το ατομικό στο συλλογικό επίπεδο και αναδεικνύοντας τις κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις της Μικρασιατικής Καταστροφής. Στα «Ματωμένα Χώματα» και στους «Νεκρούς που περιμένουν…» η προσφυγική εμπειρία παρουσιάζεται ως ιστορία των λαϊκών στρωμάτων, ενώ στο δοκιμιακό της έργο η συγγραφέας επιχειρεί να ερμηνεύσει την Καταστροφή στο πλαίσιο διεθνών ιμπεριαλιστικών ανταγωνισμών. Με τον τρόπο αυτό, η Σωτηρίου συνδέει τη

λογοτεχνία με την ιστορική ερμηνεία και προσδίδει στο προσφυγικό αφήγημα έντονο ιδεολογικό και πολιτικό χαρακτήρα.

Ο Στρατής Μυριβήλης συμπλήρωσε το λογοτεχνικό αυτό τρίπτυχο μέσα από μια βαθιά ανθρωπιστική και αντιπολεμική προσέγγιση. Στη «Ζωή εν Τάφω» ο πόλεμος απογυμνώνεται από κάθε ηρωικό μύθο, ενώ στα έργα «Η Δασκάλα με τα Χρυσά Μάτια» και «Η Παναγιά η Γοργόνα» αναδεικνύεται η καθημερινότητα των προσφύγων και η δύσκολη συνύπαρξή τους με τις τοπικές κοινωνίες. Ο Μυριβήλης εστιάζει στη φθορά του ανθρώπου από τη βία, αλλά και στη δυνατότητα συμφιλίωσης και ηθικής αποκατάστασης, προσδίδοντας στο προσφυγικό αφήγημα μια οικουμενική διάσταση.

Σε επίπεδο «αποτυπώματος» οι τρεις συγγραφείς συνομιλούν μέσα από έναν κοινό ηθικό πυρήνα (αντιπολεμική ευαισθησία, τραύμα του ξεριζωμού, αγωνία για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια), αλλά αποκλίνουν καθαρά ως προς το πού τοποθετούν το κέντρο βάρους της μαρτυρίας και πώς διαχειρίζονται τη βία και τη μνήμη. Ο Μυριβήλης προβάλλει τον πόλεμο ως εμπειρία που διαβρώνει τον εσωτερικό άνθρωπο πριν ακόμη αφανίσει το σώμα: η αφήγησή του κινείται με έντονη ενδοσκόπηση και με μια σχεδόν «ανατομική» προσήλωση στην καθημερινότητα του μετώπου, όπου ο φόβος, η κούραση και η απώλεια αποκτούν μορφή μέσα από λεπτομέρειες, σιωπές και μια πικρή ειρωνεία. Η γραφή του επιδιώκει να συλλάβει το παράλογο της σύρραξης από μέσα, σαν να καταγράφει την ψυχική φθορά μιας γενιάς που συνθλίβεται στη λάσπη των χαρακωμάτων, αφήνοντας να διαφανεί ένα βαθύ αντιηρωικό βλέμμα.[180] Ο Βενέζης, αντίθετα, αποτυπώνει το συλλογικό τραύμα μέσα από τον μηχανισμό της αιχμαλωσίας και της εξόντωσης, με έμφαση στη συνθήκη της στέρησης και της απογύμνωσης του ανθρώπου από κάθε κοινωνικό «περίβλημα». Το ύφος του τείνει προς μια ελεγειακή λιτότητα: η τραγικότητα δεν γεννιέται τόσο από την εικονοποιία της μάχης, όσο από την αργή, επαναληπτική τριβή του σώματος και της ψυχής πάνω στην πείνα, τον καταναγκασμό, τον εξευτελισμό. Εκεί όπου ο Μυριβήλης φωτίζει την ηθική αποσύνθεση της πολεμικής μηχανής, ο Βενέζης υπογραμμίζει την αντοχή και την επιμονή της ζωής, μια συγκρατημένη αξιοπρέπεια που επιβιώνει μέσα στην απόλυτη υλική κατάρρευση.[181]

Η Σωτηρίου διαφοροποιείται ακόμη περισσότερο ως προς την εστίαση: η γραφή της μετατοπίζει την οπτική από το ατομικό βίωμα προς τη συλλογική ιστορική εμπειρία, οργανώνοντας την

[180] Μυριβήλης, *Η ζωή εν τάφω*.
[181] Βενέζης, *Το νούμερο 31328*.

αφήγηση έτσι ώστε να αναδεικνύονται οι κοινωνικές και πολιτικές συντεταγμένες της καταστροφής. Η βία δεν λειτουργεί μόνο ως υπαρξιακό αίνιγμα ή ως ακραία δοκιμασία, αλλά και ως ιστορικό αποτέλεσμα συγκρούσεων, επιλογών και δομών. Γι' αυτό και η μνήμη, στη Σωτηρίου, δεν είναι απλώς προσωπικό τραύμα, είναι δημόσια διεκδίκηση: το παρελθόν γίνεται αφήγημα που ερμηνεύει, καταγγέλλει και ζητά δικαίωση για τους ανώνυμους φορείς της εμπειρίας.[182] Έτσι, οι ομοιότητές τους εντοπίζονται στο ότι και οι τρεις μετασχηματίζουν τη συμφορά σε λογοτεχνική μαρτυρία και απορρίπτουν τον ρητορικό ηρωισμό. Οι διαφορές τους, όμως, είναι καθοριστικές: ο Μυριβήλης προκρίνει την εσωτερική αποτύπωση της φθοράς, ο Βενέζης την ελεγειακή καταγραφή της επιβίωσης μέσα στην αιχμαλωσία, ενώ η Σωτηρίου τη σύνθεση της συλλογικής μνήμης με ιστορικό και κοινωνικό ορίζοντα.

Εν κατακλείδι, η εργασία κατέδειξε ότι η προσφυγική πεζογραφία λειτουργεί ως θεμελιώδης πυλώνας της συλλογικής μνήμης και της ιστορικής αυτογνωσίας του νεότερου ελληνισμού. Μέσα από τον συγκερασμό μαρτυριών και λογοτεχνικών αναπαραστάσεων, αναδεικνύεται η διαλεκτική σχέση ιστορίας και λογοτεχνίας και καθίσταται δυνατή η κατανόηση της Μικρασιατικής Καταστροφής όχι μόνο ως ιστορικού γεγονότος, αλλά ως διαχρονικού τραύματος που συνεχίζει να επηρεάζει την πολιτισμική ταυτότητα και τη συλλογική συνείδηση. Η παρούσα διπλωματική συμβάλλει σε αυτή τη συζήτηση, προτείνοντας μια συνθετική ανάγνωση που γεφυρώνει το ιστορικό γεγονός με τη βιωματική του αποτύπωση και αναδεικνύει τη λογοτεχνία ως προνομιακό χώρο διατήρησης, αναστοχασμού και μετάδοσης της μνήμης του μικρασιατικού ελληνισμού.

[182] Σωτηρίου, *Ματωμένα χώματα*.

Βιβλιογραφία

Αθανασόπουλος, Ευάγγελος, Ευγενία Κοκκινάκη, και Πέτρος Μπίστα. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: ΙΤΥΕ-Διόφαντος, 2018.

Banko, Lauren, Katarzyna Nowak, and Peter Gatrell. “What Is Refugee History, Now?” *Journal of Global History* 17, no. 1 (2022).

Hirsch, Marianne. “The Generation of Postmemory.” *Poetics Today* 29, no. 1 (2008).

Ιακωβίδης, Κυριάκος. *Ρώσοι και Μικρασιάτες: Πρόσφυγες δύο χαμένων αυτοκρατοριών στην Κύπρο*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2025.

Καφετζάκη, Τόνια. *Προσφυγιά και λογοτεχνία: Εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική πεζογραφία*. Αθήνα: Πορεία, 2003.

Κολιόπουλος, Ιωάννης Σ., και Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης. *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία: Από την τραγωδία στην εποποιΐα*. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 2009.

Llewellyn-Smith, Michael. *Το όραμα της Ιωνίας: Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, 1919–1922*. Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2011.

Μαστροδημήτρης, Παναγιώτης Δ. *Η Νεοελληνική Σύνθεση*. Αθήνα: Νεφέλη, 1999.

Μηνακάκης, Βασίλης, επιμ. *Η Έξοδος. Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικρασίας*. Τόμος Α′. Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 2022.

Μηνακάκης, Βασίλης, επιμ. *Η Έξοδος. Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικρασίας*. Τόμος Β′. Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 2022.

Μηνακάκης, Βασίλης, επιμ. *Η Έξοδος. Μαρτυρίες από τις επαρχίες της Κεντρικής και Νότιας Μικρασίας*. Τόμος Δ′. Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 2022.

Μηνακάκης, Βασίλης, επιμ. *Η Έξοδος. Μαρτυρίες από τον Δυτικό Παράλιο Πόντο και την Παφλαγονία*. Τόμος ΙΒ′. Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 2022.

Μυριβήλης, Στρατής. *Η Δασκάλα με τα Χρυσά Μάτια*. Αθήνα: Το Βήμα – Βιβλιοθήκη, 2008.

Μυριβήλης, Στρατής. *Η Ζωή εν Τάφω: Το βιβλίο του πολέμου*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2006.

Μυριβήλης, Στρατής. *Η Παναγιά η Γοργόνα*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2008.

Πολίτης, Λίνος. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Νεφέλη-Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1978.

Πριόλη, Ειρήνη. "«Ιστορία της Νεοελληνικής Εποχής μας» του Κ. Θ. Δημαρά." *Μνήμων* 24, 2002.

Repoussi, Maria, and Georgia Kousseri. "Greek Adolescents on the Asia Minor Catastrophe: Perceptions of the Past, Views on the Present, Expectations for the Future." *History Education Research Journal* 22, no. 1 (2025).

Σωτηρίου, Διδώ. *Η μικρασιατική καταστροφή και η στρατηγική του ιμπεριαλισμού στην Ανατολική Μεσόγειο*. Αθήνα: Κέδρος, 1996.

Σωτηρίου, Διδώ. *Ματωμένα χώματα*. 43η έκδ. Αθήνα: Κέδρος, 1962.

Σωτηρίου, Διδώ. *Μέσα στις φλόγες*. 2η έκδ. Αθήνα: Κέδρος, 2011.

Σωτηρίου, Διδώ. *Οι νεκροί περιμένουν...* 5η έκδ. Αθήνα: Κέδρος, 1977.

Τσίτας, Μάκης, και Ράνια Μπομπούρη. *Η επίδραση της Μικρασιατικής καταστροφής στην ελληνική λογοτεχνία του 20ού και 21ου αιώνα*. Επιμέλεια από Αγαθή Γεωργιάδου. Αθήνα: Κάπα Εκδοτική, 2024.

Τζιόβας, Δημήτρης. *Ιστορία, Έθνος και Μυθιστόρημα στη Μεταπολίτευση*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2024.

Βενέζης, Ηλίας. *Αιολική Γη*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1943.

Βενέζης, Ηλίας. *Γαλήνη*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1939.

Βενέζης, Ηλίας. *Το νούμερο 31328: Το βιβλίο της σκλαβιάς*. 47η έκδ. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2004.

Vitti, Mario. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Μετάφρ. Μ. Ζορμπά, απόδοση Ε. Ι. Μοσχονά, αναθεωρ. έκδ. Αθήνα: Οδυσσέας, 2003.

Διαδικτυακές Πηγές

Δήμος Μυτιλήνης, «Ηλίας Βενέζης», https://www.mytilene.gr/logotexnes/ilias-venezis-viografiko/ (25 Σεπτεμβρίου 2025).

Δήμος Μυτιλήνης, «Στρατής Μυριβήλης», https://www.mytilene.gr/logotexnes/stratis-myrivilis-viografiko/ (14 Σεπτεμβρίου 2025).

American School of Classical Studies at Athens (ASCSA), "Stratis Myrivilis Papers – Biographical Note.", https://www.ascsa.edu.gr/index.php/archives/stratis-myrivilis-biographical-note, (15 Σεπτεμβρίου 2025).

Greek Language Portal (Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας). "Διδώ Σωτηρίου" (Ιστορία Νεοελληνικής Λογοτεχνίας / Πρόσωπα και θέματα), https://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/education/literature_history/search.html?details=80, (14 Σεπτεμβρίου 2025).

Παπαθανασίου, Γιάννης (Πανελλήνιο Σχολικό Δίκτυο). «Βιογραφίες Λογοτεχνών – Στρατής Μυριβήλης», https://users.sch.gr/ipap/Ellinikos_Politismos/logotexnia/Biografies/mirivilis.htm, (15 Σεπτεμβρίου 2025).

Ριζοσπάστης. «Από τη "Μεγάλη Ιδέα" στη Μικρασιατική Καταστροφή». *Ριζοσπάστης*, 10–11 Αυγούστου 2019. https://www.rizospastis.gr/story.do?id=10445751, (3 Φεβρουαρίου 2026).